

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Vakıfların Yeniden Organizasyonuna Dair İki Eser: İsmail Sıdkı'nın "Hatırat"ı ve Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın Layihası

Two Works About Reorganization Of The Foundations During The II. Constitutional Era: Ismail Sidki's Work Called "Hatırat" And Hamadezade Halil Hamdi Pasha's Layiha

Ahmet KÖKSAL*

Öz

Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi'nde vakıfların yeniden organizasyonu düşüncesi çerçevesinde kaleme alınan iki eser değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki İsmail Sıdkı'nın "Hatırat"ıdır. Meclis-i İdare-i Evkâf Başkâtibi olan yazar, 20 yıllık bürokratik tecrübesiyle kaleme aldığı eserini Meclis-i Mebusana da sunmuş, vakıfların problemlerini tarihi çerçevesiyle de izah ederek ele almıştır. Bu bağlamda düşüncelerini beyan etmiş yeni düzenin algılarına paralel olarak önerilerini dile getirmiştir. Ele alınan diğer eser Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın layihasıdır. Mısır'da Evkaf Nezâretindeki başarısı ile dikkat çeken Halil Hamdi Paşa Osmanlı Devleti'nde de benzer bir reform hareketine girişmiştir. Vakıflara dair tespitleri ve tanzim ettiği talimatlarla birlikte çözüm noktasında alınacak tedbirleri de ayrıntılı olarak izah eden yazar, vakıf kayıtlarının düzgün tutulması, gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, muamelattaki keyfiliğin yerini kurumsallığın ve uzmanlığın alması gibi başlıklara değinmektedir.

Anahtar kelimeler: Vakıf, II. Meşrutiyet, İsmail Sıdkı, Hamadezade Halil Hamdi Paşa

Abstract

In this study, two works written within the scope of the thought of foundations' re-organization during the II. Constitutional Era were reviewed. One of them is

* Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Trabzon. ahmetkoksal40@gmail.com

“*Hatirat*” by İsmail Sidki. The writer who was the First Secretary of Board of Governors for Pious Foundations, with his 20 years of experience as a bureaucratic, having it also presented to the First Ottoman Assembly of Deputies; approached to the foundations’ problems together with their historical frame. In this sense, he spoke out his suggestions within the parallelism of new order apprehensions along with his ideas. The other work reviewed is Hamadezade Halil Hamdi Pasha’s *layiha*. Halil Hamdi Pasha, standing out with his success in the Supervision of Pious Foundation in Egypt, has also proceeded a similar reform movement in Ottoman Empire. The writer, having explained the precautions that needed to be taken for resolution as well as his findings about the foundations and the instructions he had arranged; touches upon some headlines such as keeping foundation records decently, making required legal regulatories, institutionalism and expertise replaced for arbitrariness in the procedure.

Keywords: Foundations, The II. Constitutional Era, İsmail Sidki, Hamadezade Halil Hamdi Pasha

Giriş

En genel manada “vakıf”, bir malın sahibi tarafından dinî, sosyal veya hayır işlerinde kullanılmak üzere sınırsız bir süreyle tahsis edilmesi olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte dinî ekoller tarafından kullanım usulleri ve türleri yönünden farklı tanımlamalar ve kategorilendirmeler yapılmaktadır.¹ İslam hukukuna uygun olarak klasik bir tanımlama ise “çıkarları halka ait olan, aynî, ebediyen Hakk’ın mülkü hükmünde olmak üzere başkasının mülküne geçirmekten ve alınıp satılmaktan alıkonulma” şeklinde ele alınmıştır.² Diğer taraftan bir vakıf tesis edilebilmesi için bazı genel şartlar vardır.³ İslamî hukukta vakıf tek taraflı ve sözlü bir tasarruftur.

¹ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, XLII(2012), s. 475-476.

² Nazif Öztürk, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1983, s. 25; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, Cihan Kitaphanesi, Ankara 1940, s. 30-36; Hasan Güneri, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 5; *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1973, s. 2.

³ Öncelikle vakfedilen şeyin vakfedenin elinde bulunan mal olması şarttır. Vakfedilen şeyin akar (gelir getiren) olması gerekmektedir. Vakıfta müebbetlik esastır. Vakfedilen şeyin muayyen, malum, müncez (yerine getirilmiş sonuçlandırılmış) şarttır. Vakfedilecek bina ve ağaçların *müstahiku’l-kal* (yıkılmaya veya dağılmaya mahkûm, eninde sonunda yıkılacak) olmaması şarttır. Vakfedilen şeyin vakf sırasında vâkıfın malı olması gerekmektedir. Muhayyerlik (seçime bağlı) şartı ile yapılan bir vakıf sahih olmaz. Vakfın *meşrutun lehi* (vakfedilen tarafından vakıftan yararlanması şart koşulan) kesinlikle belli edilmeli ve ihmalden uzak tutulmalıdır. Vakıf hayır yoluna yapılmalıdır. Sipahi Çataltepe, *İslam Türk Medeniyetinde Vakıflar*, Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 18; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, s. 46-50; Ali Himmet Berki, “Vakıflarda Şartlara Riayet

Bir vakfın yönetim usulleri, vakfedilen maldan kimin nasıl yararlanacağı gibi hususlar vakfedenin iradesi ve beyanı çerçevesinde *vakfiye*⁴ denilen bir belge ile sabittir. Bundan sonra vakfedilen mallar kamu malı gibi ele alınır.⁵ Bu hukukî bir tescil olarak da ele alınabilir.⁶

Bütün bu belirlenen şartlar çerçevesinde nizamî bir vakfiye ile birlikte bir de vakıf yönetimi gereklidir. Şer'i hükümler ve vakfiye şartları çerçevesinde vakıf işlerini idare etme yetkisine *velayet* ya da *tevlîyet* denilmektedir. Vakıf işlerini gözetmek için tayin edilen kişilere de *mütevelli* veya *nazır*⁷ denilmektedir.⁸ Mütevellilerin tayinleri genellikle vâkıflar,⁹ nâzır, vâkıfın ailesi veya mahalle sakinleri tarafından yapılabilmekteydi. Vakıflarda şeyhlik, imamlık, hatiplik muallimlik gibi görevler de yürüten mütevellilerin buldukları yerin ileri gelenleri olduğu ifade edilmektedir.¹⁰

Vakıf hizmetleri genel olarak bayındırlık, beledî işler, dinî hizmetler, eğitim, para yardımı, sosyal hizmetler, yardım hizmetleri olarak sıralanabilir.¹¹ Osman Nuri Ergin, vakfın gayesine işaret ederek vakfın

Meselesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 1968, s. 13; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınevi, İstanbul 2003, s. 43-46; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 173-277.

⁴ Vakfiye, başvuru üzerine kadının hükmünü verdiği senede verilen isimdir. Vakfiye metinlerinde genel olarak; vakfın hayır ve sevabı hakkındaki ayet ve hadisler, vakf olunan mallar, vakfın nasıl idare edileceği, ne türlü masraflar yapılacağı ve gelirlerin sarf yeri, vakfın kimler tarafından ve nasıl idare edileceği, vâkıfların isim, meslek ve sıfatları, kaç kişinin çalışacağı, alacakları aylık miktarı, bunların ne suretle temin edileceği gibi bilgiler bulunmaktadır. Çataltepe, *a.g.e.*, s. 20; Ömer Demirel, “1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer’iye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 20, Ankara 1988, s. 377-378.

⁵ Günay, *a.g.m.*, s. 478.

⁶ Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Tük Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İzmir 1993, s. 1.

⁷ Vakfın başlıca organı *mütevelli*'dir. Mütevelli vakıfnamede zikredilen işleri, vâkıfın şartları mucibince idare eden kimsedir. Ahmet İşeri, “Vakıflar (Medeni Kanun’dan Önceki ve Sonraki Vakıf Nev’ileri ve Hukukî Mahiyetleri)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI/1-4(1964), s. 234.

⁸ Günay, *a.g.m.*, s. 478.

⁹ Sahibi bulunduğu bir mülkü kamu yararına ebediyen tahsis eden, vakfeden anlamındadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 577; Vakıf kurucuları genel olarak sivil ve resmi görevliler olarak (askeri ve reaya) ikiye ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkinine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 119-120.

¹⁰ Demirel, *a.g.e.*, s. 124-127; Ömer Demirel, “Osmanlı Dönemi Sivas Vakıfları’nın İdarî Organizasyonu ve Problemleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28(1995), s. 65-67.

¹¹ İsmail Kurt, “Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları”, *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Editör: Abdülkadir Özcan, İslamî İlimler Araştırma Vakfı - Ensar

dünyevî ve beledî bir teşekkül olduğunu söylemektedir.¹² Görüldüğü üzere vakıflara ihtiyaç duyulmasını gerektiren sebepler sadece dinî hisler değildi. Aynı zamanda kamu hizmeti gören hastane, köprü, çeşme, kütüphane gibi pek çok yapı vakıfların bünyesinde vücut bulabiliyordu. Bu noktada vakıfların, özellikle modern öncesi dönemde bütün toplumlarda zaruri bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığı söylenebilir.¹³

Bahsedilen çerçevede İslam tarihi sürecinde vakıflar gitgide gelişmiş, sosyal ve ekonomik bir müessese olarak ciddi hukukî altyapı gerektiren önemli ve büyük yapılar hâline dönüşmüştür.

İlk vakfın Orhan Bey zamanında tesis edildiği¹⁴ Osmanlı Devleti'nde de başta eğitim kurumları olmak üzere yardımlaşma ve dayanışma, sağlık gibi pek çok alanda teşkilatlanma ve hizmet vakıflar üzerinden yürütülmüştür.¹⁵ Bir beldenin fethedilmesinden sonra bölgenin İslamlaştırılmasında vakıflar kritik rol oynamaktaydı. Bu yeni beldelerde Müslümanların ekonomik, sosyal, dinî faaliyetleri vakıflar ile desteklenmekteydi. Devletin genişlemesiyle birlikte sayısı, yapısı ve türleri de değişen vakıfların idare edilmesi için zaman zaman düzenlemeler yapılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde vakıfların, sosyal hizmetler yanında ticaret ve ulaşım üzerinde de önemli etkisi vardı. Esasen Osmanlı ulaşım sisteminin ve bunun içerisinde yer alan han, kervansaray ve bunların etrafında kurulan pazar ve panayırın işleyişi vakıf uygulamaları ile bir bütün teşkil ediyordu.¹⁶

Başta padişah olmak üzere hanedan üyeleri, yüksek mevkilerdeki devlet görevlileri, ahali gibi toplumun bütün fertleri vakıf şeklinde ilim ve eğitim kurumları, sağlık ve sosyal yardım müesseseleri, su ve çeşme tesisatları, yollar, köprüler yapmışlardı. Bazı hükümdarlar bugün devletin görevi

Neşriyat, İstanbul 1997, s. 510-516; İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniv. Yay., Adapazarı 1994, s. 16-26.

¹² Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1936, s. 46; Demirel, *a.g.e.*, s. 2.

¹³ Şakir Berki, "Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1962, s. 19-20; Vakıfların kentsel gelişimine katkısını inceleyen bir çalışma için bkz. Ahmet Köç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ümerâ Vakıfları ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, ilk olarak Orhan Bey Dönemi'nde 1324 tarihinde Sakarya'da kurulan bir vakıftan söz etmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, Sayı 5, Ankara 1941, s. 281-282.

¹⁵ Çataltepe, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁶ Öztürk, *Menşe'i...*, s. 25.

sayılan su tesisatı, köprü gibi bayındırlık eserlerini devlet başkanı olarak değil, bir hayırsever olarak vücuda getirmişlerdi.¹⁷ Sosyal devlet kavramının benimsenmesinden sonra, devletin kendi vatandaşlarına sağladığı hizmetleri eski dönemlerde vakıflar kendisine vazife bilmiştir.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde vakıfların idari yapısı genel hatlarıyla Tanzimat Dönemi'ne kadar süregelmiştir. Bu dönemde diğer bütün değişikliklerle beraber malî usullerin de değişmesinin ve bazı gelirlerinin hazineye iane şeklinde kaydedilmesinin vakıfları zor durumda bıraktığı belirtilmektedir.¹⁹ Vakıf gelirlerinin hazine açığında²⁰ kullanılması vakıfların tamir ve ıslahını aksatmış ve harap olmalarına neden olmuştur.²¹

XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin taşınmaz mal servetinin dörtte üç oranında olduğu söylenmektedir.²² Bu durum vakıfların Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısında ne denli büyük bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu husus sadece ekonomik olarak değerlendirilmemelidir. Zira vakıfların muamelatı gerek görevliler gerekse vatandaşlar dolayısıyla çok sayıda insanı ilgilendiriyordu.²³ Damat İbrahim Paşa'nın Muşkara köyünü vakıflarla imar ederek bugünkü Nevşehir şehrini tesis etmesi vakıfların mahiyeti bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.²⁴ Yine

¹⁷ Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3-4(1951), s. 495; Öztürk, *Menşe'i...*, s. 3.

¹⁸ Öztürk, *Menşe'i...*, s. 25; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce modern anlamda devlet yatırımından söz etmek zordur. Zira yukarıda belirtildiği gibi kamu hizmetine dair işler, vakıf ve benzeri müesseselerle bireysel hayırseverlik gibi yöntemler üzerinden gerçekleşiyordu. Bülent Köprülü de bu noktaya işaret etmektedir: "...ferdî himmet ve teşebbüs gibi tabirler, Osmanlı Devleti'nde cemiyetçilik, hayır müesseseleriyle meydana getirmek, sosyal yardım, temizlik, bedii hisler ve bunlarla ilgili faaliyetler, umumî menfaatlere hadim müesseseler hep vakıflarla temin edilmekte idi". Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", s. 495

¹⁹ Çataltepe, *a.g.e.*, s. 27; Ayrıca bkz. Kayhan Orbay, "Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 39, Haziran 2013, s. 75-88.

²⁰ Nazif Öztürk, Evkâf Hazinesinden ilk nakit aktarımının Nezâret'in kurulduğu 1826 yılında yapıldığını belirtmektedir. Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", *İslamî Araştırmalar*, VIII/1(1995), s. 19.

²¹ Nazif Öztürk, "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", *I. Vakıf Şurası (3-5 Aralık 1985)*, Vakıflar Genel Müd. Yayınları, Ankara 1986, s. 47.

²² Güneri, *a.g.e.*, s. 1-2; Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", s. 494-495.

²³ Osmanlı Devleti'nde vakıfların sosyal ve ekonomik yönden teşkil ettiği mahiyet için bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.

²⁴ Ercüment Kuran, "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", *I. Vakıf Şurası (3-5 Aralık 1985)*, s. 10.

XIX. Yüzyılın ilk yarısında Sivas'taki vakıf gelirlerine bakıldığında taşra şehirlerinde vakıf gelirlerinin ciddi bir meblağ teşkil ettiği görülebilmektedir.²⁵

Vakıfların büyüklük ve muamelat açısından bu denli gelişmesi yeni kurumsal yapılarla idare ve nezâret edilmesini gerektirmiş bu çerçevede uygulama ve aksaklıklara göre yeni arayışlara girişilmiştir. Nitekim Birinci Abdülhamid Dönemi'nde *Hamidiye Vakıfları* adıyla yeni bir yapı tesis edilmiş, vakıfların nezâreti Dar'üs-Saade Ağaları'na, kaymakamlıkları da yazıcılarına şart kılınmıştır. Bu şekilde üç sorumlu memuriyet şeklinde müstakil bir yönetim ihdas edilmiştir.²⁶ Bu yeni yapıyla Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin temellerini atılmıştır. Evkâf-ı Hamidiye adı verilen bu yapı başlangıçta Haremeyn Nezâretinin bir birimi biçiminde kurulmuş iken II. Mahmut Dönemi'nde yeni değişikliklerle daha büyük bir idare tesis edilerek bu defa Darphane-i Amire Nezâretine bağlanmıştır.²⁷

Yeniçerilik kaldırılınca Hamidiye Yeniçeri ve Sekbanbaşı Ağaları vakıfları ile bu vakıflara bağlı vakıfların yönetimi Hamidiye Vakıfları Mütevelli Kaymakamlığına bırakılmıştır. Ancak bu düzenlemeyle de padişah ve diğer kurum vakıflarının bir araya toplanmasıyla tesis edilen yeni teşkilat çok fazla genişlemiş, bu sebeple idaresi de oldukça güçleşmiştir. Bu defa vakıfların yönetimi Darphane-i Amire Nezâretinden alınarak Evkâf-ı Hümayun Nezâretine²⁸ verilmiştir. Problemleri ile birlikte bu yapı ana çatı üzerinde 1920'lere kadar bu şekilde devam etmiştir.²⁹

Görüleceği üzere vakıflar özellikle XIX. Yüzyıl boyunca gittikçe merkezîleşmiş, ancak istenilen ıslahat gerçekleşmemiştir. Zira aşağıdaki risalelerden anlaşılacağı üzere vakıfların merkezî yönetim üzerinden yönetilmesi hem muamelatı yani bürokratik işlemleri hem de kontrol ve teftiş mekanizmasını yavaşlatmış, hatta durma noktasına getirmişti.³⁰

²⁵ Demirel, *a.g.e.*, s. 116-117.

²⁶ Öztürk, "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", s. 45.

²⁷ Çataltepe, *a.g.e.*, s. 27.

²⁸ Darphane-i Amire Nezâretine bağlı vakıfların çoğalması üzerine 1826'da Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti kuruldu. Nezâret başlangıçta *Kesedarlık*, *Zimmet Halifeliği*, *Sergi Halifeliği* unvanlarıyla üç daireye ayrılmıştı. Daha sonra başka bazı vakıfların yönetiminin de Nezârete bağlanması dolayısıyla yeni daireler kuruldu. Taşrada ise Nezâretin işleri 1835'den sonra kurulmuş olan Evkâf Müdürlükleri vasıtasıyla yürütülüyordu. Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 8-11.

²⁹ Nazif Öztürk, "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", s. 45-46.

³⁰ Nazif Öztürk, vakıfların idaresinin merkezîleşmesini dış baskı ile izah etmekte, bunu Avrupalıların Osmanlı topraklarına hukukî olarak sahip olma isteğiyle açıklamaktadır. Osmanlı Devleti'nde batılılaşma ve yenileşme hareketlerine paralel olarak vakıf sisteminde

Bu çalışmaya konu olan her iki eserin muhtevasının daha iyi anlaşılabilmesi için vakıf türlerinin izahına gerek duyulmuştur. Vakıflar muhtelif şekillerde sınıflanmıştır. Bunlar en genel olarak şu şekildedir:

A- Menkûl ve Gayrimenkûl Olması Bakımından Vakıflar

- 1- *Menkûl Vakıflar*
- 2- *Gayrimenkûl Vakıflar*³¹

B- Mahiyeti Bakımından Vakıflar

- 1- *Aynile İntifa' Olunan (Hayri) Vakıflar*³²
- 2- *Geliriyle İntifa' Olunan Vakıflar*³³
- 3- *Zürri (Evlalık) Vakıflar*³⁴
- 4- *Avarız Vakıfları*³⁵

C- Mülkiyeti Bakımından Vakıflar

- 1- *Sahih Vakıflar*³⁶

bir çözüme başladığını ifade eden Öztürk, bunun vakıf gelirlerinin merkezî bütçeye kaydırılmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Vakıf gelirleri Maliye hazinesine borç olarak kaydırılmasına rağmen hiçbir zaman geri dönmüyordu. Öztürk, “vakıfların çözümlenmesine yönelik uygulamalar” olarak nitelendirdiği bu durumun karşılıklı ibralaşmayı öngören kanunla 1935’de telafi edildiğini dile getirmektedir. Nazif Öztürk, “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 23, Ankara 1994, s. 297-310; Nazif Öztürk, “Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler”, s. 46.

³¹ Öztürk, *Menşe’i...*, s. 80-81.

³² Doğrudan doğruya fayda sağlayan vakıflar olup *müessesat-ı hayriye* de denilmektedir. Yol, köprü, çeşme, misafirhane vb. gibi vakıflardır. Bülent Köprülü, “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri ve İcareteynli Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul 1951, s. 707.

³³ Dolaylı yoldan kazanç sağlayan vakıflar olup *müstagallat-ı vakfiye* de denir. Öztürk, *Menşe’i...*, s. 82-83; Gelirinden yararlanan arazi, bağ, bahçe gibi vakıf gayrimenküllere *müstegallât*, iş hanı çarşı, ev vb. akarlarına da *müsakkafât* denilmektedir. Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, s. 30-36.

³⁴ Vakfedilen malın gelirinin tamamının veya tamamına yakınının vâkıfın evlat ve ahfadına tahsis edildiği vakıflardır. Öztürk, *Menşe’i...*, s. 84.

³⁵ Osmanlılar’da örfî vergiler (*tekâlif-i örfiyye*), önceleri nadir olarak ve az miktarda toplanırken daha sonra daha sık ve fazla miktarda toplanmaya başlanmıştır. Bu vergileri ödemekte güçlük çeken fakir halka akar veya para olarak tahsis edilen vakıflara *avarız vakıfları* denilmekteydi. Avarız uygulamasının ortadan kalkması sonrası bu vakıflar ahalinin diğer ihtiyaçlarına (hastalık, yardım, tedavi, sermaye sağlama, ölüm-defin işleri, borç ödeme vb.) kullanılabilir olmuştur. Mehmet İpşirli, “Avarız Vakfı”, *TDVİA*, IV(1991), s. 109; Öztürk, *Menşe’i...*, s. 85-86.

³⁶ Vakfın her çeşit maddî varlıklarının, mülkiyetinin hükmi şahsiyetlere ait olduğu vakıflardır. Bu nevi vakıflarda, vakfi tesis eden vâkıfların vakfının idamesi ve yaşatılması için tahsis

2- *İrsadi Vakıflar*³⁷

D- İdaresi Bakımından Vakıflar

1- *Mazbut Vakıflar*³⁸a - *Selatin Vakıfları*³⁹b - *Mütevellisi Kalmayan Vakıflar*c - *İdareleri Zabtedilen Vakıflar*2- *Mazbut Olmayan Vakıflar*a- *Mülhak Vakıflar*⁴⁰b- *Müstesna Vakıflar*⁴¹ba. *Eizze Vakıfları*⁴²bb. *Guzât Vakıfları*⁴³c. *Meşrutiyet Üzere Tesis Edilen Vakıflar*⁴⁴

ettikleri mevkûfatı (gelir kaynakları) teşkil eden gayrimenkûl, menkûl ve nakitlerin mülkiyeti vakfın kendisine aittir. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 87.

³⁷ Mirî araziden bir kısmının menfaatinin yahut tasarruf hakkının veyahut her ikisinin birden hükümdar tarafından yahut onun izni ile bir başkası tarafından muayyen bir gayeye tahsis edilmesidir. İşeri, *a.g.m.*, s. 203-207; Öztürk, *Menşe'i...*, s. 90.

³⁸ Ayrı ayrı tüzel kişiliğe sahip olmakla beraber, doğrudan doğruya devlet (nezâret, nazırlık, müdürlük) tarafından idare olunan vakıflardır. Ali Himmet Berki, “İslam’da Vakıf, Sahih ve Gayri Sahih Nevileri II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(1958-1959), s. 5; Öztürk, *Menşe'i...*, s. 92.

³⁹ Padişahlar veya hanedana mensup kimseler tarafından kurulmuş vakıflardır. Bu vakıflar padişah veya onun adına görevlendirdiği kimseler (sadrazam, şeyhülislâm gibi) tarafından idare edilmekte olduğundan idareleri zamanla devlet teşkilâtı içine girmiştir. Bu vakıflar içinde büyük bir kısmı İstanbul’da bulunan camiler, medreseler, su yolları, köprüler vb. gibi önemli eserler bulunmaktadır. İşeri, *a.g.m.*, s. 236.

⁴⁰ Mütevellisi tarafından müstakil idare edilen, evkâf idaresi kontrolüne tâbî vakıflardır. Çataltepe, *a.g.e.*, s. 33.

⁴¹ Hükümetin müdahalesi olmadan doğrudan doğruya hususî mütevellileri tarafından serbestçe idare edilen vakıflardır. II. Meşrutiyet Dönemi’nde bu vakıflarla ilgili bir sorun yaşanmıştır. 1908’de Bulgaristan bağımsızlığını ilan edince Müslümanlara ait vakıflara el konulmuştur. Osmanlı Devleti 19 Nisan 1909 tarihli bir protokolde bu bağımsızlığı kabul etmiş, Müslümanların vakıf sorunlarının çözümü için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak bu vakıflardaki “müstesna” ifadesi Bulgarlarca kendi lehlerine kullanılarak vakıflara el koymanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “Bulgaristan’da “Müstesna Vakıflar” Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46(2007), İstanbul 2009, s. 155-176.

⁴² Eizze vakıfları, büyük din âlimi ve mütefekkirler tarafından tesis edilmiş olan vakıflardır. Başlangıçta Abdülkadir Geylânî Vakfı, Hazreti Mevlâna Vakfı, Hacı Bektaş Veli Vakfı, Hacı Bayram Veli Vakfı olmak üzere dört tane idiler. İşeri, *a.g.m.*, s. 240.

⁴³ Guzât vakıflar da gaziler tarafından yapılmış vakıflardır. Gazi Evrenos vakfı, Gazi Mihal Bey vakfı, Gazi Ali Bey vakfı, Gazi Süleyman Bey vakfı. İşeri, *a.g.m.*, s. 240.

E- Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar

1- *İcare-i Vahidli Vakıflar*⁴⁵2- *İcare-i Vahide-i Kadimeli Vakıflar*⁴⁶3- *Mukataalı Vakıflar*⁴⁷4- *İcareteynli Vakıflar*⁴⁸

Kendisine ihtiyaç kalmayan vakıflar da *Müstağn-En-Anh Vakıflar* olarak tanımlanmıştır.⁴⁹

1. İsmail Sıdkı'nın "Hatırat"ı

Genel idare şekliyle ve günlük problemlerinin çözümüne yönelik yamalarla XX. Yüzyıla girerken vakıfların cesamet bakımından devletin önemli bir bölümünü meşgul eden hantal bir kurum durumunda oldukları görülmektedir. Bu hantal yapının başta başkent olmak üzere bütün İmparatorlukta ekonomik, sosyal, hukukî, her türlü işin içinde olması bağlantılı bütün alanlarda bir tıkanma getirmişti.

1929 yılında Cumhuriyet Türkiye'sinde vakıf sisteminin intizamı için getirilen Profesör Leman'ın layihası aslında vakıfların yukarıda bahsedilen sürecini de özetlemekteydi. Daha sonra kanun mazbatası olacak bu layihada değinilen ana hususlar vakıfların idaresizlik neticesi mahvolması, vakıfların tesciline ehemmiyet verilmemesi, 20 yıl önceye kadar vakıfların hükmi şahsiyet bile kabul edilmemesi, vakıfların mütevellilerin malı hâline getirmiş

⁴⁴ Mahiyet bakımından müstesna vakıflara benzeyen ancak hükümet müdahalesinden uzak olmasına rağmen Nezâret'in atadığı bir zat tarafından yönetilmekte olan vakıflardır. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 102-103.

⁴⁵ Mütevellileri veya evkâf idareleri tarafından geçici bir süre için doğrudan kiraya verilen vakıflardır. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 104.

⁴⁶ İcare-i vahideli iken belirlenen süre sonunda kiracıları ya da bunların vefatı durumunda varisleri elinde bırakılan *müstegallât-ı mevküfe*'lerdir. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 105.

⁴⁷ Üzerinde bina, ağaç, asma vb. gibi sonradan eklenmiş yapı bulunan vakıf arazilerinin yıllık olarak kiralanma sistemidir. Nazif Öztürk, "Mukâtaalı Vakıflar", *TDVİA*, XXXI(2006), s. 132; Günay, *a.g.m.*, s. 478; Bu uygulamaya Arabistan ve Kuzey Afrika'da "hikr" denilmekteydi. Mehmet İpşirli, "Hikr", *TDVİA*, XVIII(1998), s. 525-526.

⁴⁸ Şakir Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 9, Ankara 1971, s. 6-8; Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar", s. 716; *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s. 2; Öztürk, *Menşe'i...*, s. 104-114.

⁴⁹ Vakıf zamanında bir amaç çerçevesinde tesis edilmiş ancak zamanla ihtiyaç olmaktan çıkmış olabilir. Bu noktada İslam âlimlerinin içtihatları mevcuttur. Devlet bağlamında bu tür bir vakıf olması durumunda satılması, yeniden yapılandırılması veya taşınması gibi durumlar göz önüne alınabilmekteydi. Ali Himmet Berki, "Müstağn-En'Anh Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 1968, s. 17-18.

olması idi.⁵⁰ Osman Nuri Ergin, Leman’ın bahsettiği başlıklardaki bozuk düzenin, evkâf teşkilatının 1908’e kadar bu şekilde yürüyüp gittiğini bundan sonra bir kımıldanma olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan “*şehirciliğin inkişafı*” tarihinde dönüm noktası Leman’ın işaret ettiği 20 yıl öncesine dayanıyordu. Bu noktada Evkâf İdare Meclisi Başkâtibi İsmail Sıdkı Bey’in bu işte ilk adımı atmış olduğu gerçeği ortadadır.⁵¹ Bu süreçte Evkâf Nezâreti çerçevesinde vakıfların ıslahına yönelik muhtelif başka eserler⁵² de neşredilmiştir.⁵³

İsmail Sıdkı Efendi’nin “Hatırat” üst başlıklı ve “Memalik-i Osmaniye’de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mütalaatı Havidir” alt başlıklı risalesi, II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra yazılmış ve özellikle Tanzimat’tan sonra ciddi, dönüşüm, değişim ve idarelerinde bir takım karışıklıklar geçirmiş olan vakıfların yeniden organizasyonu hakkında bazı ifadelerde bulunmuştur. Kendisinin “Meclis-i İdare-i Evkâf Başkâtibi” olması yanında risalesinin hazırlanmasında ciddi bir ön hazırlık yaptığı da içerikten belli olmaktadır. Zira Nezâretin icra makamı konumundaki idare meclisinde bulunan tecrübeli bir bürokratin düşünceleri değer kazanmaktadır. Risalenin “Meclis-i Mebusana Bir Tuhfe-i Naçiz” başlığıyla sunulması ise yeni düzende bir takım hukukî değişiklik isteği ya da zorunluluğu veyahut tasarlanan bir değişikliğe ön hazırlık olarak düşünülebilir. Aynı süreçte benzer risale ve layihaların neşredilmesi vakıfların yeniden organizasyonuna dair bir ihtiyaca işaret etmektedir.

⁵⁰ Ergin, *a.g.e.*, s. 56-58.

⁵¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 59.

⁵² Bu çalışmaya konu olan iki eserin dışında, Tahsin Özcan zikredilmesi gereken bir diğer eserin Evkâf Nezâreti müsteşarlarından Hüseyin Hüsnü Efendi’nin *Ahkâm-ı Evkâf* veya *el-İhsâf fî Ahkâm-ı Evkâf* olduğunu belirtmektedir. Yine yazarı “Sıdkı” olan “Gedikler” isimli bir eser bulunmaktadır. Özcan, “Hatırat”ı yazan İsmail Sıdkı ile “Gedikler”i yazanın aynı kişi olduğunu belirtmektedir. Tahsin Özcan, “Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5(2005), s. 521-522; Bizce, bu iki eser içerik olarak benzemektedir ancak yazarlarının aynı olduğuna dair net bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. 1908 (1324) tarihinde basılan “Hatırat”ta yazar “*Evkâf İdare Meclisi Başkâtibi*” olarak verilmiştir. “Gedikler” isimli eser 1325’te neşredilmiş olup yazarın görevi *Defter-i Hakani Nezâreti Senedat-ı Umumiye İdaresi Dersaadet Kısmı Mümeyyiz-i Evveli* olarak ifade edilmektedir. Diğer taraftan “Gedikler”in bazı baskılarının iç kapağında yazarın hususî mührü bulunmakta ve ismi “Mehmed Sıdkı” olarak görülmektedir. Bkz. Sıdkı, *Gedikler*, Tanin Matbaası, İstanbul 1325 (1909).

⁵³ Benzer şekilde Hamdi Yazır’ın da “Ahkâm-ı Evkâf” isimli bir eseri mevcuttur. O da 1327’de vakıflar hakkındaki düzenlemeler üzerine görüşlerini beyan etmiştir. Tahsin Özcan, “Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları”, s. 521-522; Öztürk, “Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler”, s. 48-49.

İsmail Sıdkı Efendi, eserini giriş kısmından başka üç bölüm şeklinde tertip etmiş sonuna da bir *hatime* bölümü eklemiştir. Önce vakıfların tarihî gelişimi üzerine bilgiler vermiş, sonra bozukluklara dikkat çekerek olması gereken üzerine düşüncelerini beyan etmiştir.

Eserin giriş bölümünde “Devair-i Resmîyye ve Islahat-ı Umumîye” başlığı ve “Hazine-i Evkâf” alt başlığıyla genel problemlere değinilmiştir. İsmail Sıdkı'nın burada üzerinde ısrarla durduğu hususlar aslında tartışılmasına Tanzimat'la başlanan ve Osmanlı'da düşünce bağlamında değişimin/dönüşümün ana unsuru olan maarif, hukuk, asayiş konularıdır. Ona göre bir memlekette okullar muntazam olur, zabıta vazifesini her yerde tam ifa ederse, hâkimler adaleti hakkıyla dağıtırsa, vergilerin tespit ve tahsili adlî kanunlara tâbî olursa, o memleket “mamura, müreffeh ve mesut” olacaktır. Bahsedilen hususların düzenlenmesiyle idare; maliye ve nafia gibi her şubesinin tam bir intizam altına girmesini sağladığında memleketin her yerinin şose ve tren yollarıyla birbirine bağlanmasını sağlayacak bir düzen oluşacaktı.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da tasvir eden İsmail Sıdkı, “mülk-i Osmanî”yi “harap” olarak tarif etmektedir. Memleketin tufanlar, zelzeleler, yangınlar, kanlı muharebeler geçirmiş gibi bir hâlde olduğunu ifade eden İsmail Sıdkı, Meşrutiyet'in yeniden tesisi sonrası içinde bulunulan havadan etkilenmiş görünmektedir. Nitekim bütün bu olumsuz hâlin “afet-i istibdad felaketinin eseri” olduğunu belirtmektedir. Ona göre eski yönetim, idarenin bir kısmını bozmuş, eğitimi hemen hemen muattal bir hâle getirmiş, zabıtayı halkın hususî hâlini araştıran bir hizmette kullanmış, mahkemeleri adaleti teminden uzak bir hâle getirmişti.⁵⁵

İsmail Sıdkı, ifade edilen olumsuzlukların düzeltilmesi için hemen harekete geçildiğini ancak acı bir gerçekle yüzleşildiğini, onun da gerekli ıslahat ve düzenlemelerin icrasına olağanüstü bir faaliyet gerektiği gerçeği olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca istenen düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde önemli bir esas olduğuna değinmiştir. O da bu ıslahat ve düzenlemelerin oturması için bütün şubelerce aynı gayretle, muazzam bir ahenkle çalışılması zorunluluğuydu. Aslında İsmail Sıdkı'nın dikkat çektiği nokta Osmanlı Devleti'nin son döneminde farklı yollar öne sürülse de aynı amaca, “devleti kurtarmak” fikrine dayanıyordu. Osmanlı aydınları yenilikçi veya gelenekçi veyahut her ikisinden de yararlanan düşünce hareketleri ile bu ortak hedef etrafındaydılar. Bu noktada İttihad Terakki'nin öncelikli olarak Meclis'in açılmasını merkeze koyduğu düşünce pek çok aydın

⁵⁴ İsmail Sıdkı, *Hatırat*, Selanik Matbaası, İstanbul 1324 (1908), s. 2.

⁵⁵ Aynı eser, s. 2-3.

tarafından en önemli gerçek olarak kabul edilmekteydi. Neticede istenen oldu ancak İsmail Sıdkı'nın da işaret ettiği ciddi bir gerçek vardı. Tanzimat'tan beri süregelen modernleşme çabaları gerçekleşmemiş, artık değişen dünyada devlet tarafından organize edilen kamu yatırımları için ciddi bir beklenti doğmuştu. Diğer ve belki de en önemli sorun da finansman meselesiydi. Bütün bu problemlerin ortak noktası ise ıslahatların ciddi kanun ve nizamnamelere dayalı olması yanında devlet görevlileri, bürokrat ve ahalinin bu değişime ayak uydurmasıydı. Yani resmî dairelerin düzeninin sağlanması için sadece bir nizamname yeterli değildi. Bağlı tüm dairelerin de aynı hız ve şekilde ıslah edilmesi istenen neticelerin alınmasında birinci koşuldu.

Yukarıda bahsedildiği üzere evkâf meselesinde en kritik işlerin başında kurumsal düzenlemeler geliyordu. Bu noktada el değmesi gereken teşkilatlardan biri de *Hazine-i Evkâf* tı. İsmail Sıdkı, resmî daireler içerisinde en fazla ıslaha muhtaç olan bir dairenin de burası olduğunu belirtmekte, burasını içi boş, yalnız unvanı kalmış bir hazine olarak nitelendirmektedir. Ayrıca önemli malî işlerin tanzimi, adlî kanunların ihtiyaçlara göre tadili, kara ve deniz kuvvetlerinin artırılması gibi acil olan ıslahat sonrasında ilk olarak evkâfın gündeme gelmesi gerektiği kanaatindeydi. Zira ahalinin hemen tamamı doğrudan doğruya veya dolaylı olarak vakıf muamelesi ile ilgiliydi. Bu bakımdan gerekli tedbirlerin herkesin hukuk ve menfaatlerini muhafaza edecek şekilde bir an evvel alınması gerektiği yönündeki fikrini vurgulamaktaydı.

İsmail Sıdkı ilaveten bahsedilen ıslahatın gerçekleşmesi için evkâf dairesince önceden iki komisyon teşkil edilmiş olup memur maaşlarının düzenlenmesi ve tasarruf yapılması ile ilgili bazı maddelerinin tadil edildiğinin zikredilmiş olmasına rağmen istenen değişikliklerin yeterli bir derecede olmadığını beyan etmektedir. Ayrıca Meşrutiyet'in yeniden yürürlüğe girmesi tarihinden itibaren "mahlulat⁵⁶ yağmagirliği"nin ortadan kalktığını, o ana kadar yağma edilen ve gerçek kıymeti önemli bir yekûn teşkil eden bir hayli mahlulata da geri alındığını belirtse de hazinenin gelir ve masraflarına bir denklik getirilemeyerek birkaç aydan beri maaşların borç alınan meblağlarla ödenmek zorunda kaldığını da söylemektedir. Bu noktada hazinenin başta sadece mahlulat maddesinden bile pek zengin olması gerektiği hâlde gerek memur maaşları ve gerekse masraflar için ödeme yapamayacak durumda olduğundan yakınmaktadır.⁵⁷

⁵⁶ Mirasçısı kalmayan bir ölünün evkâfa ya da hazineye kalan mirası. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 186.

⁵⁷ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 2-5.

Bütün bu olumsuzları çözenin yolunu da gösteren İsmail Sıdkı, öncelikle sebepleri doğru bir şekilde ortaya koymanın ve ona göre tedbirler alınmasının gerektiğini dile getirmektedir. Ancak bu noktada nezâretin ıslahatı için tasavvur edilen düzenlemelerin; birkaç memurun unvanının değiştirilmesi, bazı nüfuzlu memurların gönlünün edilmesi için maaş artışlarıyla yeniden bazı memuriyetler ihdas edilmesiyle sınırlı olduğunu belirtmiş, hazinece kanunen, maslahaten, aklen, mantıken icrası gereken tadilat ve ıslahatın akıllardan bile geçirilmediği ve hatırlatılan noktalara dahi önem verilmediğinin altını çizmiştir.

Belirlediği çerçevede kendi fikrinde ıslahat konusunda hiçbir dairenin Hazine-i Evkâfa kıyaslanamayacağını belirten İsmail Sıdkı, diğer dairelerde, mevcut nizamların zamanın şartlarına ve meşrutiyet kaidelerine uygun olarak değiştirilmesi, memur maaşlarının gerekli olduğu kadar arttırılması ya da azaltılması, memurların görevlerinin çerçevesinin çizilmesiyle ona göre hareket etmelerinin temini gibi değişikliklerin gerçekleşmesi hâlinde lazım olan ıslahata başlanabileceğini dile getirmiştir.⁵⁸

Örnek olarak Zabtiye Nezâretini gösteren İsmail Sıdkı, Polis Nizamnamesi'nin tadil edilmesi ve ona göre memurların görevlerinin açıkça tayini, memur seçiminde ihtimam gösterilmesi, kendilerine görevlerin tamamen öğretilmesi ondan sonra da işlerin teftiş ve gözetim altında bulundurulması, bununla beraber de ödül ve ceza kaidelerinin tatbik ve icra edilmesinin esas ıslahat olduğunu söylemektedir. Sözü ettiği çerçeve, ilgili dairenin ya da kurumun bütün kısımlarıyla ıslah edilmesidir. Yani her parçanın kendi alt parçalarıyla birlikte ve eşit şekilde düzenlenmesi, ilgililerin görevlerinin doğru tanımlanması, iyi öğretilmesi, teftiş ve gözetim altında tutulması bu çerçevede ödül ve ceza uygulamalarının da aynı anda ve düzgün yürütülmesi gerekmektedir.

Yazar, Maarif Nezâreti için de aynı esaslar üzerinde durmuş, ilaveten bu kaideler çerçevesinde okullarda okutulacak ilim ve fen programlarının mükemmel tertibi, öğretmenlerin ve memurların doğru seçilmesi, tedrisatın ciddi ve faydalı bir tarzda olması, bunlar için sürekli teftişler yapılmasını istenen ıslahatın kısmen icra edilmesi olarak kabul etmiştir.

Hükûmet dairelerinin büyük çoğunluğunun bu şekilde olduğunu ifade eden İsmail Sıdkı, bu gibi ana nizamları tertip edilen dairelerin mevcut düzenini ıslah etmesi hâlinde önemli bir yol alacağı fikrindeydi. Ancak Hazine-i Evkâf için düşüncesi farklıydı. Yirmi yılı aşkın deneyimini hatırlatarak sözlerini sürdüren İsmail Sıdkı, bu hazinenin sadece mevcut

⁵⁸ Aynı eser, s. 5-6.

düzeninin tadiliyle, muamelatının ıslahının pratik açıdan, işleyiş yönünden ve Kanun-ı Esasi hükümlerince uygun olmadığını düşünüyordu. Bunun delillerinin ortaya konması için de öncelikle bu hazinenin hangi amaç ve suretle teşkil edildiği ve sonradan aldığı idare tarzı hakkında bazı izahat yapılmasını zorunlu görmekteydi. İsmail Sıdkı, bu maksatla şu soruların cevabının bilinmesi gerektiği kanaatindeydi: Evkâf vaktiyle ne surette idare olunmaktaydı? Evkâf hazinesi daha sonra ne için teşkil edildi? Bu hâline ne suretle ve ne gibi sebeplerin etkisiyle geldi? Zamanın gereklerine ve usul-i meşrutiyete uygun olarak ne şekilde idaresi gerekmektedir?⁵⁹

Bu bağlamda önce vakıfların Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi üzerinde durulmuş, Osmanlı Devleti'nde fetihlerin ardından yeni beldelere öncelikle yönetici memurlar ve hâkimler atandığı, ardından beldenin imarına yönelik faaliyetlere girişildiği belirtilmiştir. Bunun için çeşmeler, köprüler, imaretler yapıldığı, şehirlere su getirildiği, Müslüman ahali için mescitler, camiler inşa edildiği, mektepler ve medreseler açıldığı, bütün bu hayır eserlerinin idare ve gelişimi için de bir takım arazi ve emlakın ayrıldığı ifade edilerek bunun Osmanlı Devleti'nde vakıf işlemlerinin genel yapısını teşkil ettiği dile getirilmiştir. Bu şekilde hem halka hizmet hem de hayır sahiplerinin isimlerinin devamını sağlamak amacıyla memleketin her yerinde hayrat ve müberratla⁶⁰ onlara bağlı akarlar vücuda getirildiği beyan edilmiştir. Bu noktadan sonra hayır maksatlı vücuda getirilen vakıfların, muameleleri nedeniyle herkesin şikâyet konusu bir mesele hâline gelmesi ve beldeleri imar edecek surette vücuda getirilen muntazam binaların harabeye dönüşmesi vakıfların kötü idaresine bağlanmaktadır.

İsmail Sıdkı vakıfların idaresi konusunda da önerilerini beyan etmiş, temel hususlar noktasında bilgiler vermiştir. Bir vakfın kim tarafından idare edileceği, kimin müteveli tayin edileceği vakfedenin tercihinine göre belirlenmekte olup bu durum zaten şer'i hükümlerle sabitti. Hayır sahipleri tarafından tesis olunan vakıflar hususî mütevellileri marifetiyle idare edilmekte ve muamelelerine şer'i hükümler çerçevesinde devam edilmekteydi. Bazı vakıfların tevliyetleri de vâkıfları tarafından Meşihat makamına ya da İstanbul Kadılığı gibi uygun yüksek makamlara şart ve tahsis edilmişti.

Burada kırılma noktasının Tanzimat'ın getirdiği yeni düzenlemeler olduğu belirtilmektedir. Tanzimat'la birlikte devletin bütün işlerinin düzenlenmesi için her dairenin muamelatına ait özel nizamlar tertip olunmuştu. Bu sırada çeşitli şekillerde idare olunan vakıflar da özel bir daireye bağlanarak Evkâf Nezâreti oluşturulmuş ve Osmanlı Sultanlarının

⁵⁹ Aynı eser, s. 6.

⁶⁰ Meberrat: Hayır için, sevap kazanmak üzere yapılan iş. Öztürk, *Menşe'i...*, s. 186.

vakıfları ile özel mütevellisi bulunmayan vakıfların doğrudan doğruya bu hazine marifetiyle; mütevellileri marifetiyle idare edilen (*evkâf-ı mülhaka*) vakıfların işlerine de Hazinece nezâret edilerek muhasebelerinin hükkam-ı şer'î ile birlikte evkâf memurları tarafından idare edilmesi karar alınmıştır.⁶¹

Yazar ayrıca zaten bozuk olan muamelatın, düzgün işlerin de selametini sağlamadığını, işlerin muhtelif tarihlerde akıl mantığa, maslahat ve adalete hiçbir surette uymayacak bir takım usullerle içinden çıkılmayacak hâle geldiğini dile getirmektedir. İsmail Sıdkı, muamelatın herkesçe değil yıllarca o işlerle meşgul olanlarca bile anlaşılamayacak bir şekilde bulunduğunu ve memur seçiminde hiçbir kaideye riayet edilmeyerek rastgele adamlara, iltimasla görev dağıtılmakta olduğunu söylemekte, ayrıca yanlış bir uygulamaya da dikkat çekmektedir. İdare-i Umumîye-i Vilayat Nizamnamesi'nin vakfiye memurlarının vazifelerini tayin eden maddesinde “evkâf memurlarının birinci vazifesi vakıf mallarının tahsiliyle belli zamanlarda Hazine-i Evkâfa göndermek olduğu” hükmü yer aldığından evkâf memurlarının vazifelerini sadece merkeze para irsalinden ibaret olduğunu sandıklarını ve bu fikirle ne kadar fazla para gönderecek olurlarsa merkezce o nispette takdire mazhar olduklarını görerek tesadüf ettikleri her türlü vakfi hazine hesabına yazdıklarını belirtmiştir. Oysaki İsmail Sıdkı'ya göre; vakfa ait birçok yerleri müteneffizana ve başka kişilere kaptırdıkları hâlde kendileri vakıf olarak haber verilen her türlü emlakî tahkiksiz ve tetkiksiz olarak tutmuşlar, vakıflarla bir şekilde işi olan ahaliyi yıllarca uğraştırıp herkesin şikâyetini ve nefretini çekmişlerdi.

Özetle eski idarenin bütün resmî dairelerde olduğu gibi Evkâf Hazinesinde de olumsuz tesirlerini gösterdiğini ifade eden İsmail Sıdkı, esas vazife olan hayır eserlerinin imar ve iyi idaresine bakılmayıp bu müesseselerin görevlilerinin beşer, onar kuruş maaşla bırakıldığını, büyük gayretlerle meydana getirilmiş hayır eserlerinin de acınacak bir hâle geldiğini belirtmektedir. Yazar bütün bu karışıklık ve dağınıklığının sebeplerini de ortaya koymuştur.

İsmail Sıdkı, ilk olarak kötü idareyi göstermekte, vakıf memurlarının seçiminde iktidar ve liyakat gibi vasıflara dikkat edilmeyip, işini iyi niyetle sürdürenlerin türlü iftiralara uğrayarak memuriyetlerinden mahrum edildiğini, ödül ve ceza usullerinin tatbik edilmeyip ödüle layık bir memurun ceza görmesi, ceza alması gerekenlerin takdir ve iltifat alması gibi durumların işleri “şirazeden çıkarttığını” dile getirmektedir. İkinci sebep olarak ise Hazine-i Evkâf nizamlarının yapılması gereken ıslahatın gerçek şekil ve mahiyetine uymaması, merkezîyet usulünün tam bir kuvvetle tatbikiyle ahalide şahsî teşebbüs düşüncesinin yok olmasını göstermiştir.

⁶¹ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 7-8.

“Hazine-i Evkâf ne için teşkil edilmiştir?” sorusunun cevabını da arayan yazar, “hayır eserlerinin devamı için” cevabını vermiştir. Bu vazifenin kime ait olduğu sorusuna da yine kendisi cevap vererek ahalinin sorumluluğuna dikkat çekmektedir. Bu noktada bir memlekette yürütülmesi gereken işleri sınıflayarak hariciye, adliye ve zabıta gibi işlerin hükûmete ait olduğunu, belediye ve benzeri gibi işlerin de ahaliye ait olduğunu belirtmektedir. Ona göre hükûmetin vazifesi olsa olsa umumî menfaat için bunları nezâret altında tutmaktan ibaretti.

Yazar, bu hususta genel olarak Hazine-i Evkâfla ilgili nizamatin küçük bir tadiliyle istenen ıslahatın gerçekleşmesinin “madden ve maslahaten” mümkün olmadığını dile getirmektedir. Çünkü ona göre heyet ve teşkilatı ne kadar ıslah edilirse edilsin umumî sosyal kaidelere uymadığı sürece ıslahat başarılı olamayacaktı Bunun hukukî bir zorunluluk olduğuna da değinen İsmail Sıdkı, Kanun-ı Esasi'nin 111. Maddesi'nde “müsakkafât ve müstegallât ve nukud-ı mevkûfe hasılatının şurut-ı vakfiyeyi ve teamül-i kadimi vechle meşrut lehine ve hayrat ve müberrat sarf olunmak üzere vasiyet edilen emvalin vasiyetnamelerinde muharrer olduğu üzere mûsâ-lehine sarfına ve emval-i eytamın nizamname-i mahsususu vechle mecalisi bulunacak ve bu meclisler tanzim edilecek nizam-ı mahsusesi vechle her milletin müntehab efradından mürekkebe olacaktır ve mecalis-i mezkure mahalleri hükûmetlerini ve vilayat mecalis-i umumiyelerini kendülerine merci' bileceklerdir” denildiğini belirtmiş, bu madde ile esaslı belirlenen cemaat meclisleri vücuda gelince evkâf hazinesinin eski teşkilatının da ona göre ve esaslı bir surette tadilinin zorunlu olacağını vurgulamıştır.⁶²

İsmail Sıdkı, hayır eserlerinin dönemin şartlarına ve meşrutiyet esaslarına göre nasıl yönetilmesi gerektiğine de işaret etmiş ve bu görüşlerini “Hayrat-ı İslamîye İhtiyacat-ı Asra ve Usul-i Meşrutiyete Tevfikane Ne Vechle İdare Olunmak İcab Eder?” başlığı altında izah etmiştir.

Yazara göre Osmanlı Devleti'nin her yerinde bulunan İslam vakıflarından, özel mütevellisi olmayan vakıflar doğrudan doğruya idare edilmeli, mütevellileri bulunan vakıfların da gerçek bir kontrol altında bulundurulması için *Cemaat-i İslamîye Meclisleri* teşkil edilmeliydi. Vakıf memurları da bu meclislerin sürekli gözetimi altında görevini sürdürmeliydi.

Bu esasın uygulanmasıyla gerek İstanbul gerekse vilayetlerin evkâf işleri doğrudan doğruya bu işle alakadar ahalinin gayretleri ve yalnız –yine ahali arasından seçilmesi gereken- birkaç memurun mesaisi ile pek sade bir usul altında cereyan edeceğinden Dâhiliye, Maliye Nezâreti kadar büyük bir

⁶² Aynı eser, s. 8-13.

nezâret olan ve aylık binlerce liranın boş yere sarfıyla beraber halkın da işlerini meşgul etmekten başka bir işe yaramayan Hazine-i Evkâfın kapsamlı teşkilatına ihtiyaç kalmayacaktı. Bu şekilde başkent ve taşrada teşekkül edecek cemaat meclislerinin muamelatının gayet muktedir, faal birkaç müfettiş marifetiyle ciddi ve sürekli gözetim altında bulundurulması sağlanacaktı. Ayrıca bütün İslam cemaat meclislerine bir merkez-i umumî olmak üzere İstanbul'da bir genel müdür idaresi altında muamelesi "mazbut ve muntazam", aynı zamanda gerektiği kadar memurdan oluşan bir *Hayrat-ı İslamîye İdaresi* teşkili gerçekleştirilmesi istenen ıslahata yeterli olacaktı.

İsmail Sıdkı, bahsedilen esasların dikkate alınması ve kabul edilmesi hâlinde gerçekleştirilecek olan durumları da 8 maddede sıralamıştır:

1- Hayrat-ı İslamîyenin mamuriyet ve intizamı temin edilmiş olacaktır. Çünkü her mahalde veya kasabada bulunan hayratın idare ve nezâreti – tertip edilecek nizamnamedeki yazılı şartlara uygun olarak – ahaliye terk ve tevdi edilecek olursa o kasaba veya mahalle ahali mahallerindeki hayratın harap bir hâlde kalmasını uygun göremeyeceklerinden ve adeta bu hususta diğerleriyle müsabakaya gireceklerinden son derece gayret sarf edeceklerdir.

2- Ahali, bu işle doğrudan doğruya alakadar olacağından hayır müesseselerinin gelirlerinin artmasına çalışacaklardır. Bununla beraber elde edilecek gelir ile mevcut hayratı mükemmel ve muntazam idareye ihtimam etmeleri ve şayet elde edilen gelirler, gerekli masraflara kifayet etmezse üst kısmını (belirlenecek usul dairesinde) toplayacakları ianat ve teberruat ile karşılayabilecekleri⁶³ açıktır. Bu durum hayır eserlerinin gelişmesiyle birlikte aynı zamanda bu müesseseleri hükûmet yardımına veya vakıflarla ilgili idarelere müracaattan kurtaracaktır.

3- Ahali şahsî teşebbüse alışacak, her işi hükûmetten beklemek hastalığından kurtulmuş olacaktır.

4- Gerek merkez ve gerekse vilayetlerde şimdiki kadar memur istihdamına hacet kalmayacak, bu işte kullanılacak kişiler ileride devlete fayda sağlayacak birer mesleğe kaydırılacaktır.

5- Böyle fazla memur istihdam edilmemesi sayesinde tasarruf olunacak meblağlar bu hayır müesseselerinin iyi bir şekilde yönetimi için sarf edilecektir.

⁶³ Bu hususta bir açıklama beyan eden İsmail Sıdkı Bey, her cemaatin dinî ve hayır kurumları için ianat ve teberruatta bulunmasının her yerde ve her memlekette geçerli genel bir kaide olduğunu belirtmiş, buna itiraz edilemeyeceğini ve ahalden diğer isimlerle alınan ianatla kıyaslanamayacağını belirtmiştir. İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 14.

6- İşlerin sadeleştirilmesi ve örneğin Basra vilayeti mülhakatından bir nahiye veya köydeki mescidin tamiri gibi hususların merkezden istizanına hacet kalmaması işlemleri düzenli hâle getirecektir.

7- Vakıflar düzgün idare edilir, gereksiz masraflar yapılmazsa gelirler birkaç kat artacaktır. Bu sayede maaşları beşer onar kuruştan ibaret olan ve yılda ancak altı yedi maaş alabilen hayrat görevlileri bir aylığı almak için birçok defa gelip gitmeyecek, bu sayede şimdi içine düştükleri durumdan kurtarılmış olacaklardır.⁶⁴

8- Hükûmet resmî görevlerinden bir kısmını ahaliye devrecek, daha doğrusu hükûmet esas vazifesi olmadığı hâlde uhdesine aldığı işleri ilgililere bırakarak hem yükünü hafifletmiş, hem de vaktini diğer önemli işlere ayırmış olacaktır.⁶⁵

Yazar, verilen açıklamalarının idare teşkilatı için bir temel teşkil etmekte olduğunu belirterek uygulama ayrıntılarının ve cemaat meclislerinin gerek mahalleri yönetimleri gerek merkez ile olan münasebetinin özel bir nizamname ile belgelendirilmesi gereğine de işaret etmektedir.⁶⁶

Risalede ele alınan bir diğer konu da “Aksam-ı Evkâf”tır. İsmail Sıdkı, buraya kadar üzerinde durulan kısımda genel hatlarıyla izahta bulunduğunu ve özel tabir ve ıstılahları beyan etmediğini, herkesçe şikâyet konusu olan muamelata da fazlaca girişmediğini ifade etmektedir. Ayrıca sözü uzatmaktan kaçındığını yoksa evkâfın birçok kısmına ait karışık muameleleri olduğunu, bu karışık usullerin içinden konuyla ilgisizlerin değil, bu işlerde bir ömür harcayanların dahi çıkamayacaklarını belirtmektedir. Bunun sebebini de kendisi izah etmekte ve bunu muhtelif tarihlerde üretilmiş birçok fermanlara, bir diğeriyle çelişen kararlara bağlamaktadır. Zira ona göre bu emir ve kararlar hiçbiri diğeri uymaz şekildeydi. Konusunda uzman memurlar bile işin doğrusuna ulaşamamakta, bu da keyfi idareye yol açmaktaydı.

⁶⁴ Vakıf gelirlerine dair bazı ek bilgiler de verilmiştir. Buna göre eski devir yöneticilerinin emir ve tavsiyeleri ile vakıf şartı haricinde birçok dergâhlara taamiyeler, birçok şeyhe binlerce kuruluş maaşlar, hiçbir hizmeti olmayan kimselere gereksiz meblağlar tahsis edildiği ve verilmekte olduğu ifade edilmiştir. İsmail Sıdkı, buna karşılık örneğin Bursa’da Yıldırım Bayezid Han türbesinde görevli bir zatın günlük 2 akçe olan maaşının zamanın şartlarına göre artırılması isteğine hazine şartlarının müsait olmadığını belirtilerek olumsuz cevap verilmesini eleştirmekte, bunu hayrat görevlilerinin zaruret ve sefaletlerine örnek olarak vermektedir. İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁵ Aynı eser, s. 14-16.

⁶⁶ Aynı eser, s. 16.

Yazar, evkâf aksamından ayrıntılı olarak bahsetmeyeceğini ifade etse de bazı bilgiler verilmesini de zorunlu görmüştür. Buna göre;

Vakıflar ya doğrudan doğruya evkâf nezâreti/müdüriyeti tarafından veyahut evkâf hazinesinin gözetim ve bilgisi dâhilinde mütevelliler tarafından idare olunmaktadır. Evkâf-ı Hümayun Nezâreti marifetiyle idare olunan vakıflara evkâf-ı mazbute, mütevellileri tarafından idare edilen vakıflara evkâf-ı mülhaka denilmektedir.

Evkâf-ı mazbute üç kısımdır: 1-Osmanlı sultanlarıyla onların yakınlarının vakıfları 2- Mütevellisi kalmaması nedeniyle Evkâf-ı Hümayun Hazinesi idaresine alınan vakıflar 3- Tevelliyetleri meşrut lehi uhdelelerinde olduğu hâlde vakıf işlerine müdahale etmemek üzere mütevellilerine belirli bir maaş tahsis edilen ve muamelatı doğrudan doğruya Evkâf-ı Hümayun Nezâreti tarafından tesviye ve ifa olunan vakıflardır. Köprülü, Cağalzade, Sokullu Mehmet Paşa evkâfi gibi evkâfa idaresi mazbut evkâf denir.

Bir kısım evkâf da vardır ki özel mütevellileri marifetiyle idare olunmaktadır. Ancak onlara diğer evkâf-ı mülhakadan farklı imtiyazlar verilmiştir. Bu tür evkâfa müstesna vakıf denilir. Gazi Mihâl Bey, Evrenos Bey, Hacı Bektaş-ı Veli vakıfları gibi.

Yazar, bu evkâflar hakkında icrası gereken muamele üzerine de bazı açıklamalar yapmıştır. Buna göre özel mütevellisi bulunan evkâf-ı mülhakanın yine mütevellileri marifetiyle idaresi ve yalnız cemaat meclisleri tarafından muamelelerine nezâret edilmesi gerekeceği üzerinde durmuştur. Ayrıca mütevellisi bulunmaması nedeniyle hazine idaresine alınmış olan vakıfların da cemaat meclisleri ve vakfiye memurları marifetiyle idaresinin uygun olacağını beyan etmektedir.⁶⁷

İsmail Sıdkı'nın evkâf-ı mülhaka ile evkâf-ı mazbutenin birinci ve üçüncü kısımlarıyla müstesna evkâf hakkında da mütalaaları bulunmaktaydı. Evkâf-ı mazbutenin birinci kısmı olan Osmanlı sultan ve akrabaları vakıflarının tevliyâtleri hilafet makamına meşrut olduğundan işlerini idare etmek üzere Padişah tarafından evkâf nezâretinden bir kimse vekil edilmekteydi. Bu evkâfın muamelatı söz konusu vekâlet itibariyle Hazine-i Evkâfça yürütülmekteydi. Bu hayır eserlerinin yukarıda belirtilen esas dairesinde idaresi hâlinde Evkâf Hazinesi adıyla bir hazineye ve hazinenin nazırına lüzum kalmayıp vakıf müesseselerinden bir kısmı ahaliden seçilen kişilerce teşekkül edecek cemaat meclisleri ve bir kısmı bu meclislerin gözetimi altında olarak hususî mütevellileri marifetiyle idare olunacağından, İstanbul'da teşkili iktiza eden merkez-i umumî dahi doğrudan doğruya

⁶⁷ Aynı eser, s. 17-18.

evkâfî idare etmeyip vazifeleri teftiş ve denetlemeden ibaret kalacaktı. İsmail Sıdkı, bu şekilde sultanlara ait evkâfın padişah tarafından seçilen ve vekil edilen bir zata, mesela Meşihat makamına yahut Hazine-i Hassa Nezâretine bırakılmasıyla teşkil edilecek bir komisyon marifetiyle idaresi hâlinde doğru bir iş yapılmış olacağı düşüncesindeydi.

Evkâf-ı mazbutenin üçüncü kısmı ki tevliyetleri meşrut lehleri⁶⁸ uhdelerinde olduğu hâlde vakıf işlerine müdahale etmemek üzere mütevellilerine birer maaş tahsis edilip muamelatı doğrudan doğruya Evkâf-ı Hümayun Nezâreti tarafından ifa olunan ve (İdaresi Mazbut Evkâf) tabir edilen vakıflardı. İsmail Sıdkı, bunların meşrut lehleri mevcut iken kendilerine birer miktar maaş tahsisiyle idarenin gözetiminin onlardan ayrılmasını ahkâm-ı şer'î ile hiçbir surette uygun görmemekte, bu yolla zapt olunan evkâfın az bir süre içinde tamamen harap ve gelirlerden mahrum olduğunu dile getirmekteydi. Önerisi, bu vakıfların meşrut lehlerine terk ve iadesi idi.⁶⁹

Müstesna vakıflara gelince, bu vakıflar yine mütevellileri marifetiyle idare edilmekteydi. Fakat diğer evkâf-ı mülhakadan fazla olarak kendilerine bazı imtiyazlar verilmişti. Mesela diğer vakıfların âşârı, mirî âşârı ile birlikte müzayede ve ihale olduğu hâlde müstesna evkâfın âşârına hükûmet müdahale etmez, evkâf memurlarına resmî bir hesap verilerse de kendilerinden muhasebe harcı vesaire adıyla hiçbir ücret alınmazdı. Bütün muamelelerini mütevellileri ifa eder, mahlulâtını da (*mirasçısı olmadığı için evkâfa veya hükûmete kalan miraslar*) müteveli müzayede ve ihale ederdi. Hatta *sened-i hakani* itası devletin hakkı olduğu hâlde müstesna vakıfların mütevellileri ferağ ve intikali icra kılınan müsakkafât ve müsakkafât-ı mevkûfe için sened-i hakani verebilmekteydi. Bu istisna vaktiyle bir takım fermanlarla 8 vakfa verilmiş iken daha sonra bazı kararlarla sayısı 14'e çıkmış ve daha sonra yine eski sayısına inmişti. İsmail Sıdkı'nın ifadelerine göre bazı evkâf mütevellileri tarafından yakın zamanlarda gerçekleşen müracaat ve kendilerine her nasılsa edilen yardım üzerine Şura-yı Devlet birkaç kalem vakfın daha istisnaiyetine karar vermişti. Bu şekilde hangi vakıfların müstesna olduğu, hangi vakıfların olmadığına tamamen tespit edilmemiş olmasıyla birlikte hazinece gerçek durum bilinmemekte ve düzensiz bir muamele gerçekleşmekteydi. İsmail Sıdkı'ya göre böyle bir takım vakıfların, mütevellilerine meakil (yenilecek şeyler) olmak üzere kendilerine terk edilmesi ve devletin açık hakkı olan sened-i hakani verme

⁶⁸ Vâkıf tarafından vakfın geliri ya da faydası kendisine tahsis edilen müessese ya da şahsa verilen addır. *Mevkûf'un Aleyh* de denilmektedir. Öztürk, *Menşei...*, s. 187; Çataltepe, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁹ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 18-19.

muamelesinin ahaliden rastgele kişilere terkiyle kahve köşelerinde, dükkânlarda, şurada burada ferağ ve intikal gibi resmî bir muamelenin cereyanına mahal bırakılması caiz olamayacağından, bu vakıfların yine mütevellileri marifetiyle idaresi fakat haklarında diğer evkâf-ı mülhakaya icra edilen muamelatın tamamen tatbiki gerekliydi.⁷⁰

İsmail Sıdkı, sonsöz olarak mütalaalarını değerlendirmiştir. Bu kısımda, idarenin ifade ettiği surette tesisi hâlinde gerçekleşecek kaidelerin sıralandığını ancak bunların esas teşkilat hakkında olduğunu hâlbuki teşkilat ne derece muntazam olursa olsun; evkâfça icarateyn⁷¹ (icarelerle kiralanan vakıf emlakı) vesaire isimlerle vücuda getirilmiş olan bir takım karışık usullerin akıl karıştırmakta olduğunu ifade etmekteydi. Ona göre eski kaideler değişmedikçe tam bir intizam gerçekleşmeyecek ve halkın şikâyetlerine set çekilemeyecekti. Nitekim sonradan teşkil edilen bir komisyonla icarateynli müsakkafât ve müstegallâtın bir bedel karşılığında intikalinin arttırılması ve gediklerin⁷² tasarruf emrinin yeni düzenlemelere bağlanması gibi bazı hususların düzeltilmiş olduğunu belirtse de geçerli müzakerelerin çok küçük tadilatlar olduğunu dile getirmekteydi:

“Hazinenin ıslahı için adeta bir (tasfiye-i muamelat) lazımdır. İcariateynli, mukataalı vakıf mahallerin, gediklerin mülk hâline ifrağına çalışmalı ve fakat gerek mutasarrıflarının ve gerek vakıflarının temin-i hukuku için adilâne bir suret-i tesviye ittihaz etmelidir. Velhasıl hangi taş kaldırılrsa altından bir vakıf çıkması ve anın yüzünden türlü türlü müşkilât zuhur etmesi gibi ahvâle meydan bırakmamalıdır”⁷³.

İsmail Sıdkı, cümlelerini bağlarken bu meselenin ciddi olarak dikkate alınmasını, bununla beraber mutlaka ilgili olanların hukukunu muhafaza edecek surette kararlar çıkmasını, bunun için de genişçe, enine boyuna tetkik ve müzakerelere gerek duyulduğunu belirtmiştir. Bu tekliflerin kabulü ve

⁷⁰ Aynı eser, s. 19-20.

⁷¹ İcâreteyn, icare-i muaccele (peşin kira) ve icare-i müeccele'ye (veresiye kira bedeli) verilen addır. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 447.

⁷² Gedik / Vakıf Gedikler: Gedik ticaret ve sanatlarla uğraşabilme yetkisidir. Sonraları bir ticaret veya sanat çeşidinin icra edilebilmesi için gerekli eşyanın bütününe gedik denmiştir. Ticaret ve sanatla uğraşabilmek için bu aletleri devralmış olmak gerekiyordu. Büyük şehirlerde ticaret ve sanatla uğraşma yetkisi “gedik” usulünden yararlanılarak inhisara bağlanmıştır. Vakıf gediklerin bir kısmına nizamlı bir kısmına adi gedik denilmektedir. Osmanlı Devleti'nde bütün sanayi ve ticaret bu inhisara bağlı idi. Bir sanat ve ticaret ile kaç kişi meşgul olur ise ve o dükkân ne şekilde tertip edilirse mecburiyet olmadıkça değişiklik yapılamazdı. 1277 (1861) tarihli Gedik Nizamnamesi ile başlangıçtaki tasarruf şekline dönmüştür. Sıdkı, *Gedikler*, Tanin Matbaası, İstanbul 1325 (1909), s. 15-16; Öztürk, *Menşe'i...*, s. 114-115; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, s. 30-36.

⁷³ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 20-21.

icrasında hiçbir şer'i mahzur olmadığını da belirten İsmail Sıdkı, bu sayede vakıfların amacına uygun hareket edilmiş olacağı kanaatindeydi. Zira ona göre gerek *icarateyn* ve gerek *gedik* tabir edilen usuller bir iki yüzyıl önceki bir takım eski kaidelerden ibaret olmakla birlikte zamanın icaplarına uymamaktaydı. Bu yüzden bu kaidelerin değiştirilmesi zorunlu olup bu şekilde vakıfların ana maksadı olan hayır emri de gerçekleştirilecekti.

İsmail Sıdkı, son olarak risalesinin bu konuda bir vesile olabilirse, bunun kendisi için çok kıymetli olacağını, bunların şahsî mütalaaları olup hataları olabileceğini ifade ederek sözlerini tamamlamıştır.⁷⁴

2. Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Ettiği Layihası

İsmail Sıdkı'nın 1908 Kasım'ında risalesini neşrinden kısa bir süre sonra 1909 Şubat'ında Hamadezade Halil Hamdi Paşa⁷⁵ Evkâf Nazırı oldu.⁷⁶ Bundan üç sonra da Mayıs 1909'da layihasını Sadrazam'a sundu.

Halil Hamdi Paşa'nın layihası görev almasından kısa bir süre sonra kaleme alınmış olmasına rağmen içeriğinden anlaşılacağı üzere geniş bir tahkikat ve çalışmanın ürünü olduğu açıktır.

Paşa, başlangıçta evkâfın ıslahını sadece üç temel ifade ile özetlemiştir. "*Nakd, vakit, serbesti-i icraat*".⁷⁷ Bu şekilde ana çerçevesini çizdiği kendi

⁷⁴ Aynı eser, s. 21.

⁷⁵ Halil Hamdi Paşa, aslen Mısırlı olup ailesi sonradan göç ederek Beyrut'a yerleşmiştir. Aile adı *Hamade* olarak geçmektedir. Kendisi Avrupa'da eğitim görmüş, ilk devlet görevine Beyrut Rüşumât İdaresinde Eşya-yı Ayniye memurluğuyla başlamıştır. Bilahare Mısır'a dönerek İskenderiye Gümrükleri Müfettiş-i Umumiliğine kadar yükselmiştir. Birkaç ay Mısır Evkâf Nezâretinde bulunan Halil Hamdi Paşa, Meşrutiyet'in ilanından sonra Kamil Paşa'nın sadrazamlığında Meclis-i Ayan Azası olarak İstanbul'a gelmiş, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadrazamlığında, 24 Mart 1909 (2 Rebiülevvel 1327) tarihinde daha önceden vekâleten idare edilmekte olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine tayin edilmiştir. 22 Aralık 1909'da (9 Zilhicce 1327) bu görevinden ayrılmıştır. Halil Hamdi Paşa, Haziran 1910'da (Cemaziyelahir 1328) kalp hastalığından vefat etmiş, naaşı İskenderiye'ye defnedilmiştir. İbnülemin Mahmut Kemal, Hüseyin Hüsamettin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzârın Teracim-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1335, s. 215-216; Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın Mısır'da Evkâf Nazırı iken bazı uygulamaları Meclis-i Mebusanda Bursa Mebusu Tahir Efendi'nin takriri ile gündeme gelmiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 42, 17 Mart 1909 (4 Mart 1325), s. 322-323.

⁷⁶ 1909 Şubat'ında Sadaret makamına gelen Hüseyin Hilmi Paşa, kabinesini oluştururken Mısır Eski Evkâf Nazırı Hamadezade Halil Hamdi Paşa'ya Evkâf Nazırlığı teklif etmişti. Buradaki çalışmaları takdir edilen Halil Hamdi Paşa'nın göreve geldikten sonra ilk icraatı Nezâreti tamamen ıslah etmek için bir komisyon toplamak oldu. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nde Bürokratik Reform", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 31, 2008, s. 211.

ıslahat planı; hem o ana kadar gönderdiği talimatlar hem de düşünce ve tavsiyeleri ile layihasına konu olmuştur.

Halil Hamdi Paşa, öncelikle eserinin mecburen uzun olduğuna işaret etmekte, zira bazı hususları hatırlatmanın bir zorunluluk olduğunu belirtmekte, layihasına karşılık Sadaretin yorumlarını beklediğini de ifade etmektedir.

Halil Hamdi Paşa, öncelikle kısa bir müddet bulunmasına rağmen nazırlıktaki tecrübesiyle ıslahata dair görüşlerini beyan ettiğini ifade etmektedir. İçerik incelendiğinde layihanın genelinde olduğu gibi vakıf muamelatı kadar nazırlığın, merkez teşkilatının, idarehanelerin, daire ve şubelerin durumuna da değinmektedir. Buraların dağınık ve perişan bir hâlde bulunduğunu dile getiren Halil Hamdi Paşa, Evkâf Nezâretinin de resmî bir daire değil adeta bir çarşı, panayıır görünümünde olduğunu belirtmektedir.⁷⁸

Bu noktada özellikle fiziki alanların dar, sıkışık, dağınık olmasını da sıklıkla hatırlatmakta Nezâretin mutlaka taşınması gereğine işaret etmektedir. Değindiği hususlardan biri de muamelattır. Kendisi merkez teşkilatında geniş çaplı bir reform taraftarıdır. Bu bakımdan ilk ve önemli önerisi İsmail Sıdkı Bey'in de arzettiği şekilde Nezâretin bütün işleri üstüne almasından dolayı meydana çıkan yoğunluk ve dağınıklığın düzeltilmesidir. Bunun için önerisi de görev dağılımının doğru yapılması ve bölgeler belirlenerek ona göre şubeler teşkil edilmesidir.

Bahsettiği ıslahatların en önemli konularından birinin de teftiş olduğuna değinen Halil Hamdi Paşa, *ıslahat-ı cedide* için yapılacak ilk işin müfettişler istihdam edilmesi olduğunu dile getirmektedir. Kendisinin taşraya çok hâkim olmadığını ifade etse de oraların daha perişan olduğunu belirtmektedir. Önerisi altı kişiden oluşan bir müfettişlik dairesi kurulmasıdır. Sayının muamelata göre ileride artacağı kanaatindedir.⁷⁹

İşleyişle ilgili olarak da açıklamalarda bulunan Halil Hamdi Paşa, nezâret içi yazışma ve işlem sürekliliği konusunda ihmallere dikkat çekmektedir. Önerisi yazışmalar için bir defter tutulması ve cevap almak için İstanbul'da 15 gün, taşrada ise uzaklığa göre farklı süreler tespit edilmesi bu şekilde kimlerin işleri ihmal ettiğinin tespit edilmesiydi.⁸⁰

⁷⁷ Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *Evkâf Nazırı Hamadezade Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha Suretidir*, Selanik Matbaası, İstanbul 1325 (1909), s. 2.

⁷⁸ Aynı eser, s. 2-3.

⁷⁹ Aynı eser, s. 4-5; Tural, *a.g.m.*, s. 214.

⁸⁰ Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *a.g.e.*, s. 6-7.

Bu konuda bütün dairelerde evrakların ve kayıtların karmakarışık olduğunu, defterlerin bulunamadığını ifade eden Paşa, kayıt ve defterlerin uygun bir yer bulununcaya kadar muhafazası üzerinde durmuş, yapılması gerekenleri şu şekilde sıralamıştır:

1- Her memur kendisine bırakılan defter ve evrakların korunmasına mecbur olduğu gibi bir talep durumunda hemen ulaşılabilmesi için tanzim ve tertip hususunda da mükelleftir.

2- Bütün idare reisleri bu hususu dikkate almaya ve bu konuda maiyetleri memurlarınca vuku bulacak her türlü ihmali nezârete arz ve beyan etmeye mecburdur.

Bu hususların uygulanması için bir talimat yayınlanmış; hademe ve odacıların kalemlere önem ve yoğunluk sırasına göre taksimiyle onların da kendilerine tevdi olunan mahallin temizliğinden sorumlu olması, kalemlerde bulunan masa mukayyedlerinin de kendi kalemleri odacılarının işlerini düzgün yerine getirmelerine nezâret etmeleri gibi hususlar vurgulanmıştır.⁸¹

Layihada üzerinde en çok durulan hususlardan biri de muameleatın sade ve basit bir hâle getirilmesidir. Zira basit işlerin dahi gereksiz bir şekilde uzadığı ifade edilmektedir. Örnek olarak taşra ile gerçekleşen beş dakikalık basit bir yazışmanın günlerce sürebileceği ve onlarca yazışma ve müsvedde içerebileceği gösterilmiştir.⁸²

Gelirler ve tahsilat konusunda ise yine ihmallerin söz konusu olduğunun altı çizilmektedir. İlaveten evkâfa ait emlakın kira bedellerinin bir bölümünün birkaç yıldan beri alınmadığı, bir bölümünün de tahsil olunmasına rağmen kayda geçirilmediği ifade edilmektedir. Bu amaçla tahsildarların yapmış olduğu tahsilatın günü gününe vezneye teslimi öngörülmüştür. Ancak yine de tahsildarların ciddi derecede yolsuzluğuna dikkat çekilmektedir.

Bunu bir örnekle izah eden Hamadezade Halil Hamdi Paşa, nezâretin her türlü kanun ve nizamdan uzak yönetilmesi yüzünden görevlilerin vazifelerini bilmediklerini ya da bilmezden geldiklerini beyan etmektedir. Buna delil olmak üzere de ismini vermediği bir muhasebecinin vakıf malından 110.000 kuruşu zimmetine geçirmiş olduğunu göstermektedir. Paşa, muhasebecinin

⁸¹ Aynı eser, s. 7-8.

⁸² “Umur-ı bedihiyeden olduğu üzere vezaifin en mühimi muameleatın nizamat ve talimata tevfikân tesri’ ve teshili maddesi olduğundan ve Hazine-i Evkâf muameleat ve muhaberati ise bu iki şarta pek ziyade muhtaç bulunduğundan Nezâret-i Evkâfın bil-umum muhaberatinde ber vech-i zir beyan olunan mevada kaffe-i şubat Nezâretçe itba ve itina olunması muktezidir”. Aynı eser, s. 9.

evkâf emvalinden nezâretin haberi olmaksızın cüret edip 1100 lira kadar meblağı zimmetine geçirmesi kadar, başkâtiplerle sandık emininin buna rıza ve müsamaha göstermelerini de garip karşılamaktaydı:

“Muhasebeci-i merkumun evkâf emvalinden Nezâretin haberi olmaksızın cüret idüb bin yüz lira kadar mebâliğ-i külliyyeyi zimmetine geçirmesi ne kadar acayib ise başkâtiplerle sandık emininin buna rıza ve müsamaha göstermeleri daha acayibdir. Ve başkâtibin ihbar-ı keyfiyet etmesi mesuliyetten kendi yakasını kurtarmak maksadına müstenid olması melhuzdur. En ziyade şayan-ı hayret olan cihet Nezâret memurlarının haberdar olamamalarıdır.”⁸³

Kira gelirleri hususunda ise Asmaaltı Çarşısında bulunan bir dükkânla ilgili bir hadiseyi anlatmaktadır. Burada 30-40 yıl ticaretle meşgul olan bir kişinin vefatıyla diğer bir tüccar Nezârete başvurmuş ve söz konusu dükkânı (ya eski kira bedeliyle ya da yeniden müzayede edilerek) kiralamak istemiştir. İlgili daire birkaç gün içinde sorumlu tahsildardan bilgi alınmasına mecbur kalmıştır. Tahsildar aranmış, ev adresi üzerinden ancak bulunmuştur. Bu defa da kendisi dükkâna dair malumatı olmadığını belirtmiştir. Bir süre sonra dükkânın tamamen evkâfa ait olduğu anlaşılmış, bir bedelle müzayedesi yapılmıştır. Bu arada bir başka tüccar dükkânı açmış buranın bir medreseye mevkuû olduğunu ve kendisinin medresenin talebelerinden kiraladığını belirtmiştir. Hadise, Evkâf Nezâretinin içinde bulunduğu bir davaya dönüşmüştür. Bundan anlaşılacağı üzere gerek tahsildarların gerekse nezâretin vakıf malı olan bir yer hakkında hemen hiç bilgisi yoktur. Yani gelirler ne doğru tahsil edilmektedir ne de tahsilat korunabilmektedir.⁸⁴

Paşa, layihasının devamında yine bazı çalışmalarından bahsetmekte, gerek merkezde ve gerek taşrada bulunan idarelerde cereyan eden muamelatın tadil ve sadeleştirilmesiyle kolaylaştırılmasına yönelik olarak görevlilerin nezâretteki muamelatın işleyiş şekli ve tarzını içeren birer müzekkere yazıp nezârete vermelerinin istendiğini söylemektedir. Takrirlerin gelişle nezârette bir komisyon kurularak gelen görüşlerin ele alınması kararlaştırılmış, görevli personelin vazifelerinin tayin ve tahdit edilmesi planlanmıştır.⁸⁵

Vakıf mülklerinin sicil ve kayıtlarının perişanlığına da dikkat çeken Hamadezade Halil Hamdi Paşa, evkâf varidatının ne derece muhafaza edildiğinin, bütçesinin ne kadar doğru olduğunun bilinmediğini ve

⁸³ Aynı eser, s. 10-13.

⁸⁴ Aynı eser, s. 14-15.

⁸⁵ Aynı eser, s. 16-17.

muamelaatın en önemli esası olarak kabul edilen sicil defterlerinin yokluğundan dolayı ıslahatın nasıl müşkül bir mevkide kaldığını dile getirmektedir.

Layihada üzerinde durulan konulardan biri de Evkâf Nezâretinin elinde bulunan mescit, tekke ve diğer hayır müesseselerinin bilinmemesidir. Paşa'nın şaşırıldığı husus ise bağlı müesseselerin sayısı bilinmediği hâlde maaş ve masrafların neye istinaden ödendiği idi. Bu çerçevede tanzim edilen talimatta şu uyarılar bulunmaktaydı:

1- Vakfiye hükümlerine uygun olarak her vakfin tür ve mahalli ile kuruluş ve nezârete dâhil edilme tarihi gibi bilgiler içeren “sicil-i evkâf” unvanıyla bir defter ihdas edilmesi

2- Bu sicil-i evkâfa kaydedilmiş vakıfların kıdemleri esasıyla müteselsil olarak numaralandırılması, vakıflardan her birinin ihtiva ettiği hane, mağaza veya tarla gibi envai müsakkafât ve müstegallâtın da ayrıca müteselsil numara ile yazılması

3- Sicil-i evkâfın tesis ve tamimi için öncelikle bir numune tanzim edilmesi ve sonra ona göre gerektiği kadar defter tabedilerek ilk olarak nezâretin merkez şubelerinde, sonrasında peyderpey vilayet evkâf idarelerinde de uygulanması

4- Vilayetlerde bulunan evkâf muhasebecilerinin gerek merkez vilayette ve gerek memur buldukları vilayetin bütün mülhakatında mevcut vakıfları itina ile tetkik ederek evkâf hakkında gerekli malumatı bu talimata uygun olarak hızlıca hazırlaması

5- Cami, mescit, medrese, tekke, zaviye, imaret, hastane vb. gibi hayır müesseselerinin müessis ve banilerinin isimlerinin bulunduğu ayrı bir sicil tutulması

Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın layihasında kayıtları konu alan en dikkat çekici kısımlardan biri “siyakat” yazısına ait bölümdür. Paşa, vakıf kayıtlarının çoğunun bu yazı ile tertip edildiğini ancak yazının artık okunmadığından ciddi sorunlar çıkardığını dile getirmektedir. Öyle ki Paşa'nın ifadelerine göre nezârette yazıları okuyabilen sadece 6 kişi kalmıştır. Özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazının kullanılmadığı ve unutulmuş olma durumu nispeten normal olarak karşılanırsa da nezâretteki görevliler arasında neredeyse hiç kimsenin bu yazıyı okuyup çözememesi, işleyişin ne derece tıklandığına ve Halil Hamdi Paşa'nın ifade ettiği perişanlığa önemli bir örnektir. Halil Hamdi Paşa'nın ifadelerinde yazıyı “acayip” olarak nitelemesi de aslında bürokraside ve devlette devamlılığın olduğu bir dönemde devlet dairelerinin değişime ayak

uyduramamasının açık bir göstergesidir. Zira Paşa'nın dahi yazıyı muhtemelen ilk defa görmüş olması dikkat çekicidir.

“Şunu arz edeyim ki siyakat tabir olunan hutut-ı kadime ile yazılmış bazı defatire tesadüf olunmuştur ki okunması “*monopol*” gibi mukayyed bulunub nezâret memurlarının ifadelerine göre bu *acayıp* yazıları okumağa ve hall etmeğe muktedir beş altı kişiden başka kimse bulunmadığı anlaşılmış ve bunca zamandan beri o yazıların halliyle açık bir tarzda istinsah idilmesi lüzumu da düşünülememiş olduğundan ledel-icab bu *muammaların* halliyle iş görmek...”⁸⁶

Diğer hususlarda olduğu gibi bu konuyla ilgili de bir talimat yayımlanmıştır. Gerekçe olarak vakıf kayıtlarının esasını teşkil eden bu birkaç yüz cilt defterin siyakatle yazılmış olduğundan bu eski kayıtların okuma ve çözümünü bilen memurların günden güne azalması, bunların kolaylıkla anlaşılabilir bir şekle dönüştürülmesine girişilmişse de bu teşebbüsün hakkıyla takip ve icra edilememiş olması gösterilmiştir. Bu kayıtların hakkıyla okuma ve çözümünü yapabilecek ancak altı kişi olduğundan ve ileride oluşabilecek mahzurların önünü almak üzere bu kayıtları kapsayan defterlerin içeriğine kolaylıkla ulaşılabilmesini temin için aşağıdaki kararlara uygun olarak hareket edilmesi uygun görülmüştür.

1- Siyakatle yazılmış vakıf kayıtları anlaşılabilir şekilde rik'a ile yeniden deftere naklolunacaktır.

2- Siyakatle yazılmış defterleri okuyabilen ve çözebilen 6 kişinin ciddi surette gayret ve şevkle çalışmaları gereklidir.

3- Bu eski kayıtların uzmanları vasıtasıyla okuma ve çözümünde her gün nakil ve tahrir edecekleri kayıtların düzeninde ilgili müdürler sorumlu olup ihmali görülenler hakkında nezârete malumat verilecektir.⁸⁷

Layihaya konu olan talimatlardan biri de vakıfların arsa ve emlakı hakkındadır. Buna göre dairelerden öncelikle harap veya tamire muhtaç olan vakıf müsakkafâtın her birinin bulunduğu hâl ile ıslah veya tamiri hâlinde elde edilecek faydanın izahı istenmiştir. Ayrıca değerli alanlarda bulunan vakıf emlakı ile arsaların ıslahı, tamiri veyahut bu arsalar üzerinde bina inşası hâlinde getireceği faydaların beyanı talep olunmuştur.⁸⁸

⁸⁶ İtalikler bize aittir.

⁸⁷ Aynı eser, s. 20-22.

⁸⁸ Aynı eser, s. 22; Siyakat yazısıyla kaydedilmiş vakıf kayıtlarının çevrilmesi konusu Meclis-i Mebusanda Tokat Mebusu İsmail Paşa tarafından da gündeme getirilmiştir. Her ne kadar İsmail Paşa ifadelerinde “...bundan 100 sene evvel kufi yazısıyla yazılmıştır” dese de

Halil Hamdi Paşa arşivlerin durumunu da ele almıştır. İlk yorumu, bir sayfasının bile zayi edilmesinin sakıncalı olduğudur. Ona göre arşivler öncelikle gözden geçirilmeliydi. Paşa, arşivlere gittiğinde nezâretin kalem ve şubelerine nazaran durumu daha kötü gördüğünü, evrakın kısmen yok olduğu ve kısmen de yok olmaya mahkûm durumda bulunduğunu beyan etmektedir. Bu sebeple nezâretin başka bir mahalle naklini zorunlu işlerden addetmektedir. Diğer tedbirleri şu şekilde sıralamıştır.

- 1- Evrak defterlerinin dairelere göre ayrılması, yılları sırasıyla tertip edilmesi
- 2- Her kalemden bir memurun bu işe görevlendirilmesi
- 3- Evrakların konu bağlamında dosyalanması ve üzerlerinde açıklayıcı bilgiler olması
- 4- Bütün bu işler için mahzen evrak müdüriyetine birisinin atanması⁸⁹
- 5- Evrakların önemine göre tertibiyle önemsizlerin başka bir mahalle nakli
- 6- Mahzen evrakının her zaman iyi tanzim ve idaresi için arşivin düzenli olarak teftiş edilmesi⁹⁰

Mescidler ve camiler hakkında İstanbul'dan ve taşradan gelen şikâyetlere de değinen Halil Hamdi Paşa, evkâfın idaresinde bulunan cami ve mescitlerin adediyle harap olanların sayısının bilinmediğini, bunların bir sicili bulunmadığını ve memur adedinin bile tespit edilemediğini söylemektedir. Ona göre eski eser sayılan camilerin harap olmaktan kurtarılması doğrudan doğruya Evkâf Nezâretinin vazifesi iken ifa edilmemişti. Bunu bir örnekle izah eden Paşa, "Arşiyö Lojik Sosyete" isimli bir Rusya mimari cemiyetince Evkâf Nezâretinin dikkati çekilerek camilerden birinin harap olduğu bilgisinin verildiğini ve yapılan incelemede 15 yıl önce gerçekleşen deprem sırasında caminin yıkıldığını Nezâretçe ancak öğrenildiğini belirtmektedir. Bundan sonra caminin yeniden inşaatı için gereken masraflar keşfedilmiş ancak birkaç girişime rağmen teşebbüs akim kalarak atıl bir hâlde bırakılmıştır.

Paşa, bu misallerden görüleceği üzere evkâfın ne hâlde bulunduğunun kolayca anlaşılabilceğini, payitaht bu şekilde ise taşranın durumunun

siyakatin bu yazıyı andırması nedeniyle bu şekilde kullanmış olmalıdır. *MMZC*, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 41, 15 Mart 1909 (2 Mart 1325), s. 299.

⁸⁹ Göreve Muhasebe Kalemi hulefasından Hacı Ali Efendi tayin edilmiştir. Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁰ Aynı eser, s. 25-26.

tahmin edilebileceğini ifade etmektedir. Yine evkâf nazırının bu cami, mescit ve hayır eserlerinin teftiş ve gözetiminde sorumlu olduğunu belirtmektedir. Nitekim Kudüs'te Mescid-i Aksa'nın harap hâlde bulunan kubbe ve tavanlarının tamiri için yapılan yazışmalara nezâretten cevap gelmediğini dile getirmektedir. Bu hususta bu müesseselerde görevli imamlar ve diğer görevlilerin de sorumlu olduğunu ve harcamalarda ciddi suiistimaller bulunduğunu söylemekte, yine görevlilerin maaşlarını almakta yaşadıkları zorluklara da değinmektedir.⁹¹

Bu sorumluluk noktalarına dikkat çeken Halil Hamdi Paşa, Dersaadet ve Bilad-ı Selase imam ve diğer görevlilerine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda temizlik, ışıklandırma, görev saatlerinde vazife başında olma ve görevlilerin vazifelerine ehil olmayan kişileri vekil etmemesi gibi konular vurgulanmıştır. Paşa, uyarılarını ayet ve hadislerden örnekler vererek açıklamıştır.⁹² Yine cami ve mescitlere ait eşya ve levazımın tespitiyle bir deftere kaydedilerek tutulması, bunların nezârete bildirilmesi, camilerin şadırvan ve avlularının temizliğine itina gösterilmesi gibi hususlar üzerinde durulmuştur.⁹³

Planlanan projelerden biri de Evkâf Nezâretinin çatısı altında eğitim kurumları tesis etmektir.⁹⁴ Halil Hamdi Paşa bunun gerçekleşmesinin diğer nezâretlerde bulunan emlakın acilen iadesine ve alacaklarının ödenmesine bağlı olduğunu düşünüyordu. Paşa ayrıca evkâf malı olan Yenibahçe Hastanesinin sorunlarına da değinmekte, fiziki şartların uygun olmadığı, koğuşların sıkı, havasız olduğu, fazla miktarda hasta bakıldığını belirtmektedir. Nezârete bağlı olarak ilgilendiği bir başka alan da kütüphanelerdi. İstanbul'da iftihar edilecek sayıda kütüphane bulunduğuna değinen Halil Hamdi Paşa, bunların çoğunun kuruluş itibarıyla vakıf kaynaklı olup nezâretle bir bağı bulunmadığını ifade etmekteydi. Paşa kütüphanelerin evkâfa iadesi ve medeni devletlerde olduğu gibi tanzimi gerektiği kanaatindeydi.⁹⁵

İlgili bahiste belirtildiği gibi mahlulat, mirasçısı kalmayan bir ölünün evkâfa ya da hazineye kalan mirasına verilen isimdi. Layihada mahlulat maddesine de değinilmiş, bu noktada gelen ihbarlara cüz'i bir ücret verilmesinden dolayı bazı gerçek dışı beyanlar olduğu üzerinde durularak bunların çözümünde mahalle imamları ile muhtarların ihbar vazifesinde vazifelendirilmeleri çözüm olarak sunulmuştur.

⁹¹ Aynı eser, s. 26-28; Tural, *a.g.m.*, s. 213-214.

⁹² Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁹³ Aynı eser, s. 30-31.

⁹⁴ Aynı eser, s. 32-33.

⁹⁵ Aynı eser, s. 34-36.

Evkâfın olumsuz hâlinin başlıca sebeplerinden birisinin de mütevellilerinin ihmâl ve suiistimalleri olduğu beyan edilmektedir. Paşa'ya göre bunun için İstanbul ve taşrada vakıfların hesap ve işleyişini denetlemek amacıyla bir komisyon kurulmalı, vakfiye şartı dışında hareket edenler azledilmeliydi.⁹⁶

Nezâretle ilgili işleyişin sıklıkla eleştirildiği layihada, sürekli tekrar edilen hususların başında işlerin düzgün yapılmaması gelmektedir. Nitekim Paşa'nın verdiği bilgilere göre hiçbir iş ehline verilmemişti. Mesela tamirat işleri bakkallara, hastane ve imarat-ı vakfiye malzemesinin tedariki terzilere ihale edilmişti. Bu gibi yolsuzlukların alışkanlık haline geldiğini dile getiren Paşa, bir inşaatı düşük fiyatlarla ya da az bir pazarlıkla bir marangoza vermek yüzünden daha çok zarar meydana geldiğini ortaya koymaktaydı.⁹⁷

Sözü geçen suiistimallerin, ihmallerin düzeltilmesi yolunda en önemli önerisi memurların düzgün çalışmasının sağlanması idi. Bu maksatla öncelikli olarak memurların işlerini doğru ve düzgün yapmalarının sağlanmasına yönelik "idare talimatı" tebliğ olunmuştu. İlgili talimatta merkezden gönderilen emirlerin mektupçuluklar vasıtasıyla kaydedilip ilgili dairelere, şubelere gönderilmesi, o daire ve şubelerde de saklanması emredilmişti.⁹⁸

Bu çerçevede belirlenen ve memurları kapsayan uyarı ve önlemler şu şekilde sıralanabilir:

- Teşkilattaki amir, memur ve diğer görevliler arasındaki ilişkilerde otokontrol sağlanması, herkesin kendi alanına ait işleri tehir etmeden sürdürmesi, bir tıkanma olduğunda şube amirlerine başvurulması

- Görevinde eksiklik ya da amir-memur ilişkilerinde usulsüzlük veyahut hatası olan memurların amirlerince hatasının derecesine göre uyarılması, tekrar ederse konunun yazılı olarak Nezârete bildirilmesi, Nezâretin de gerekli cezayı vermesi

- İşe geç gelme ya da erken çıkma gibi sorunların çözülmesi. (Bu maksatla giriş çıkış saatleri aylara göre bir takvime bağlanmıştır)⁹⁹

Nezâretteki işleyişin aksamaması ve doğru işlemesi için alınan tedbirlerden biri de kalemlere mülazım (stajyer) alınması idi. Ayrıca Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın ifade ettiği talimatlarda memurların kadro, terakki, terfî, maaş ve sağlık durumlarına dair öneriler bulunmaktaydı.¹⁰⁰

⁹⁶ Aynı eser, s. 40.

⁹⁷ Aynı eser, s. 42.

⁹⁸ Aynı eser, s. 42-44.

⁹⁹ Aynı eser, s. 45-47.

¹⁰⁰ Aynı eser, s. 48-53.

Diğer bir husus da memurlar ve kâtipler arasında gerek ahlak ve gerek kifayet itibariyle istihdama layık olmayanlar bulunduğu takdirde bunların isimleriyle istihdamlarına engel veya sakınca teşkil edecek hâl ve hareketlerinin gizli şekilde nezârete bildirilmesi idi. Bu çerçevede bütün memurların işe giriş çıkışları, görevleri, buldukları daireler vb. gibi bilgilerin toplanmasına yönelik müzakereler yazılması kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

Gerçekleştirilmesi planlanan diğer hususlar şunlardır:

- Evkâfta görevli memurların ve diğer görevlilerin belirli bir numaraya tabi olması
- Fazlalık memurların eğitilerek eksik dairelere yönlendirilmesi
- Küçük memurlar arasında her yıl imtihan yapılması, başarılı olanların ödüllendirilmesi
- İntihab ve imtihan komisyonları kurulması¹⁰²
- Nezâret memurlarının vazifelerine düzenli devamlarının sağlanması
- Memurlar arasında gereksiz ve emeklisi geçmiş olanların bir komisyon marifetiyle tespiti ve kadro dışına çıkarılması
- Muamelatın sadeleştirilmesi¹⁰³

Layihaya konu olan değerlendirmelerden biri de *istibdal*¹⁰⁴ üzerineydi. Halil Hamdi Paşa, *istibdal* hakkında genişçe açıklamalarından sonra¹⁰⁵ ilgili fetvalara da yer vermektedir.¹⁰⁶ Paşa, Evkâf Nezâretinin bu husustaki düşüncelerini de beyan etmekte ve nezâretin düşüncesinin gerçekleştirilmesi durumunda vakfın hazinesine, dolayısıyla ahaliye büyük fayda sağlanacağını dile getirmektedir. Zira elde edeceği meblağların, iştira olunacak mekânların inşaatında kullanılabileceğini, evkâfa yıllık yarım milyon liraya yakın bir varidat temin edileceğini düşünmekteydi. Bir başka önerisi de evkâfa ait kullanılmayan boş ve atıl arazilerin - mülkiyet haklarının saklanması koşuluyla- üst kullanım hakkının bir ücret karşılığı 99 yıl süreliğine kiralanmasıydı.¹⁰⁷

¹⁰¹ Aynı eser, s. 54-55.

¹⁰² Tural, "İmtihan ve İntihab Komisyonları" gibi oluşumların Nezâretin perişan durumuna rağmen yine de bürokratların profesyonel bir yapı oluşturma yönünde kaygılar taşıdıklarına birer gösterge saymaktadır. Tural, *a.g.m.*, s. 208-209.

¹⁰³ Aynı eser, s. 56-59.

¹⁰⁴ İstibdal, vakıf malı mülk ile değiştirmek anlamına gelmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul 1983, s. 96; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 373.

¹⁰⁵ Aynı eser, s. 60-63.

¹⁰⁶ Aynı eser, s. 63-64.

¹⁰⁷ Aynı eser, s. 60-66.

Layihada, Evkâf Nezâretinin evkâf-ı mazbute hakkındaki görüşüne de yer verilmiş, Maliye Nezâreti ile Hazine-i Hassa tarafından zapt olunan evkâfa ait çiftliklerin istirdadiyla, idarelerinin de vali ve defterdarların ihmallerinden kurtarılarak evkâfa terk edilmesi gerektiği hususu üzerinde durulmuştur. Bu sayede masraflarını karşılayamayan çiftliklerin kısa bir zamanda gelişeceği ve elde edilen hasılatın da istifade olunacağı vurgulanmıştır.¹⁰⁸

Evkâf Nezâretine ait olup İstanbul ve Bilad-ı Selase’de bulunan kışlalarla ilgili olarak da görüş beyan edilmiştir. Buna göre bu kışlaların şehrin içinde kalmaları dolayısıyla dışarı çıkarılmaları, eskilerinden kira alınması veya şirketlere satılması, bütün bu planlamanın gerçekleşmesi için de bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır.

Layihada bu konular dışında bazı evkâf emlaki ve dolayısıyla gelirlerinin merkezî hükûmete alınması da eleştirilmiştir.¹⁰⁹

Halil Hamdi Paşa’nın layihasının muhtelif bölümlerinde sıklıkla tekrarladığı cihetle evkâf idaresinde en önemli problemler evkâfın zapt edilen mülkleri ve tahsil edilemeyen alacakları idi. Hazine-i Hassa tarafından zapt olunan emlak üzerinde önemle duran Paşa, Evkâf Nezâreti’nin bütün alacağını bir tablo hâlinde ayrıntılarıyla sunmuştur. Buna göre evkâfın borcu vilayetlerde 128.000, Dersaadet’te 44.000 Osmanlı Lirası olarak verilmiştir. Evkâf Nezâreti’nin alacakları ise şöyledir:¹¹⁰

Evkâf Nezâretinin Alacakları

Maliyeden	1.073.432	Trabzon V.	39.570	Hazine-i Hassa Nez.	36.280
Edirne Vilayeti	16.753	Erzurum V.	7923	Maarif N.	3662
Selanik V.	28.783	Bağdad V.	40.783	Dâhiliye N.	733
Yanya V.	610	Musul V.	2371	Bahriye N.	17.337
Kosova V.	6709	Trablusgarb V.	1718	Nafia N.	248
Cezayir-i B. S. V.	968	Haleb V.	34.698	Orman ve Maadin N.	39
Aydın V.	32.673	Beyrut V.	2216	Askeri Tekatüd San. N.	445
Hüdavendigâr V.	93.135	Suriye V.	12.793	Defter-i Hakani N.	30
Konya V.	75.288	Adana V.	10.659	Harbiye N.	1220
Kastamonu V.	23.915	Çatalca Sancağı	4602	Bab-ı Meşihattan	605
Ankara V.	34.297	Kudüs-i Şerif S.	3767	Şehremanetinden	9152
Sivas V.	33.963	Bingazi S.	1994	Rüsumat N.	7731
Diyarbakır V.	22.280	Biğa S.	11.793	Tophane-i Amireden	8468
Mamuretülaziz V.	13.510	Karesi S.	13.784	YEKÛN (Lira-yı Osmani)	1.737.602
Bitlis V.	3652	İzmid S.	2403		
Erzurum V.	7923	Serfiçe S.	610		

¹⁰⁸ Aynı eser, s. 66.

¹⁰⁹ Aynı eser, s. 67.

¹¹⁰ Aynı eser, s. 70-71.

Bütün yönleriyle izah edilen Hamazade Halil Hamdi Paşa'nın layihasının son bölümünde yukarıda belirtilen hususlar, özet olarak gerekli tespitler ve tedbirler olarak ayrıca kısaca sınıflandırılmıştır. Tespitler şu şekildedir:

- *Evkâf Nezâretinin idare ve işleri uzun bir müddetten beri ihmal edildiğinden ve sonra idaresizlikle tamamen dağıldığından büsbütün perişan olmuştur.*

- *Nezâret evkâfa ait emlak, akar, cami ve mescitlerini ihtiva edecek kayıtlara sahip değildir.*

- *Kutsal mekânlara ait belirli bir hudut ve kayıt yoktur.*

- *Nezâretin idaresiyle, günlük işlere, memur ve diğer görevlilere dair mahsus bir nizam ve kanun mevcut değildir.*

- *Hesap işlerinde ve alışverişinde de bir had ve inhisar yoktur. Bütün işler dağınık ve karışık olup genel idaresiyle memurların hareketlerine bakacak müfettişi de bulunmadığından bütün muamelat bozulmuştur.*

- *Nezâret tamirat ve satın alma işlerini ehl olmayan müteahhitlere vermeyi itiyad etmiştir.¹¹¹*

Yapılan tespitlere nazaran gerekli görülen tedbirler de şu şekilde sıralanmıştır:

- *Nezâretin diğer dairelerden alacaklarının acilen tahsili*

- *Evkâfa ait olup diğer taraflardan zapt edilmiş olan emlak ve akarın hemen iade edilmesi*

- *Harap olan müsakkafât ve arazi-i mevkûfenin İstanbul ve taşrada istibdali*

- *Hâlî olan vakıf arazi ile arsalarının "icare-i tavile"¹¹² ile icara verilmelerine izin verilmesi*

- *Küçük ve değersiz emlakın istibdalleriyle yerlerine menfaatli ve icare-i vahide tabir olunan arazi ve emlakın satın alınmasına müsaade olunması*

- *İstanbul ve taşrada bulunan evkâf memurlarıyla diğer görevlilerin vazife ve muamelatını tetkik ve teftiş etmeye muktedir, faal ve namuslu müfettişlerin seçimi ve acilen istihdam edilmeleri¹¹³*

- *Tamir ve satın alma gibi işlerin, işin ehli olan kişilerle yapılması*

¹¹¹ Aynı eser, s. 73-74.

¹¹² İcareteynli vakıfların uzun süreli kira akitlerine "icare-i tavile" denilmektedir. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 147.

¹¹³ Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *a.g.e.*, s. 74.

- *Bütün işlerde, diğer dış daire veya ilgililerin müracaat ve uyarılarına güvenilmeyip yanlışlıkları zamanında görüp meydana çıkarmak vazifeleriyle mükellef olmak üzere “müracaat kalemi” namıyla yeniden bir daire teşkiliyle burada iş bilir ve namuslu memurlar istihdamı*

- *Evkâf varidatını suiistimal suretiyle vakıf emlakını zarara uğratan ve bildiklerini yapan, sui idareye alışan vakıf mütevellileri için rica ve tavassut kabul edilmeyerek hemen azl edilmeleri*

- *Evkâf memurları ile mescit, mezarlık gibi mekânlarla hayır eserlerinde görevli bulunanların maaşlarının geçimlerini temin edecek dereceye getirilmesi için tam yetki verilmesi*

- *Nezâretde teknik bilgisi olan ve tecrübeli mimar ve mühendislerden mürekkep bir heyet-i fenniye teşkili.¹¹⁴*

Hamadezade Halil Hamdi Paşa son söz olarak Nezârette ıslahatın gerçekleştirilebilmesi için tüm işleri kapsayacak gerekli kanunî düzenlemeler ve uygulaması için 3 yıl gibi geniş bir zaman gerektiğine işaret etmiştir:

“Görüyor ki burada hemen her işin tebdili yeniden tesisi ve ıslahı elzem olup mefkud olan kavanin-i nizamatinin ihzarı ve şayan-ı itimad memurlar istihdamı ve bunca harabelerin imarı vakte ve her cihetçe nakite muhtaç bulunduğu Evkâf Nezâretine üç sene salahiyet-i vâsi’ bahş edilmekle beraber yaranın merhemi olan parayı da diriğ itmemek lazıme-i hâl ve mesalihdendir zann ederim...”¹¹⁵

3. Eserlerin Neşrinden Sonraki Süreç

II. Meşrutiyetin ilanından sonra vakıfların durumuna dair ilk olarak dikkat çekilmesi ve bu alanla ilgili bir bürokrat olması dolayısıyla İsmail Sıdkı Bey’in eseri, bir başlangıç noktası teşkil edebilir. Her ne kadar etkisi hakkında açık bir ize rastlanılmamışsa da gerek evkâf nazırlarının faaliyetleri gerekse Meclis-i Mebusan görüşmelerine yansıyan evkâf tartışmalarından anlaşılacağı üzere risalenin, konunun gündeme getirilmesi açısından önemli bir yol açtığı söylenebilir. Aynı şekilde Hamadezade Halil Hamdi Paşa’nın bizzat evkâf nazırı bulunması ve onun da aynı şekilde layihasının çerçevesinin aynı ekseninde olmasından önerilerinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Nitekim İsmail Sıdkı Bey’in risalesinden kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusanda vakıflara dair görüşmelere tesadüf edilmektedir. Zabıtlara

¹¹⁴ Aynı eser, s. 74-75.

¹¹⁵ Aynı eser, s. 75-76.

yansıyan yönüyle İsmail Sıdkı Bey'in bahsettiği durumlar gerek evkâfın genel vaziyeti gerekse mumelatla ilgili münhasır örnekler olarak göze çarpmaktadır. 23 Ocak 1909 (10 Kanun-ı Sani 1324) tarihli oturumda Mustafa Zeki Efendi başta olmak üzere dört Bolu mebusu bir takrir vererek *umur-u vakfiyenin hüsn-i surette ifa edilememesinden dolayı hâli harabide bulunan vakıflar hakkında* Evkâf Nazırı Şemsettin Bey'den izah istemiştir. Şemsettin Bey konuşmasında memurları ön plana çıkarmıştır. Kanun ve nizamların ne kadar mükemmel olursa olsun onu tatbik edecek memurların bulunmaması durumunda hiçbir işe yaramayacağını, vakıfların perişan ve harap durumunu inkâr edemeyeceğini belirtmiştir. "Evkâf üzerine ıslahat icra edilemedi" diyen Şemsettin Bey memur maaşlarının azlığı ve nezâretin bütçesinin yetersizliğine de dikkat çekmektedir.

Şemsettin Bey evkâfla ilgili her görevlinin şikâyet ettiği gibi mahlulat maddesi ile istirdad konularından bahsetmiş, ayrıca Hazine-i Evkâfın ciddi miktarda kaynağının maliye hazinesine gittiğini dile getirmiştir. Kısaca sıralamak gerekirse Şemsettin Bey, Nezâret memurlarının maaşlarının azlığı, mahlulat ve istirdad uygulamalarının düzenlenmesi, Evkâf Nezâretince merkez ve vilayetleri kapsayan bir bütçe yapılması gibi problemlere ve çözüm önerilerine temas etmiştir. Ayrıca müsakkafât ve müstagallat ve arazi-i emiriyenin tasarruf usullerini tetkik ve tadil etmek üzere teşkil edilmiş bir komisyonun bütün vakıfların iktisadi noktadan faydalarına yönelik bir layiha tanzimi hazırlığında olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Buna karşılık Bolu mebusları başta olmak üzere ciddi eleştiriler getirilmiştir. Bu tartışmalar incelendiğinde İsmail Sıdkı'nın ana başlıklar hâlinde değindiği hususların etrafında konuşulduğu görülmektedir. Nitekim başta Bursa mebusları olmak üzere söz alanların ifadeleri İsmail Sıdkı ile birebir örtüşmektedir. Yine kendisinin değindiği Kanun-ı Esasi'nin 111. Maddesi görüşmelerde üzerinde durulan hususlardan biri olmuştur.¹¹⁷

Vakıf varidatının evkâfa aktarılmasına yönelik bazı konular da gündeme gelmiştir. Örneğin evkâfa ait olup gelirinin Hazine-i Evkâfa bırakılması istenen Harameyn-i Şerif'e terkedilmiş bulunan Ereğli Kömür Madenlerinin geliriyle ilgili olarak Medine Mebusu Abdülkadir Haşimî Tahsin Efendi bir takrir vermiştir. Yine Sivas Mebusu Şükrü Bey'le Karesi Mebusu İbrahim Vasfî Efendilerin, Meşrutiyet öncesinde bir hayli akarat ve hanenin bedelsiz veya eksik bedelle usulsüz olarak dağıtıldığına, bu noktada Evkâf Mahlulat

¹¹⁶ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt I, İnikad 17, 23 Ocak 1909 (10 Kanunısanı 1324), s. 298-299.

¹¹⁷ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt I, İnikad 17, 23 Ocak 1909 (10 Kanunısanı 1324), s. 297-306; MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt III, İnikad 37, 3 Mart 1909 (18 Şubat 1324), s. 130-131; Tural, *a.g.m.*, s. 209-210.

İdaresinin çalışmalarına dair bir takrirleri mevcuttur.¹¹⁸ Benzer bir şekilde Konya'da bulunan iki vakıf eseri hakkında geliri ve tamiratına dair bir takrir müzakerelere konu olmuştur.¹¹⁹

Bu takrir ve izahatlar arasında Zor Mebusu Hızır Lütfi Bey'in *evkâf teşkilatının lağvı ile, icabı maslahat muvafık olarak, yeniden teşkiline* dair teklifi dikkat çekmektedir. Bu mazbatada İsmail Sıdkı'nın ana eksenini çizdiği şekilde Cemaat-i İslamîye Meclislerinin teşkiliyle vakıfların idaresinin buralara bağlanması, buraların da İstanbul'da şeyhülislama, taşrada müftü efendiler riyasetinde ulema ve mahalle eşrafından en az 6 kişilik bir komisyona devredilmesi öngörülmüştür. Yine teşkilatın lağvıyla ciddi bir tasarrufa gidileceğine işaret edilmiştir. Ancak bu kanun teklifi esasen uygun görülmemiş ve Kanun-ı Esasi'ye de aykırı olacağından dolayı kabul edilmemiştir.¹²⁰

Yine Zor Mebusu Hızır Lütfi Bey evkâf teşkilatının düzenlenmesi ve yeniden tanzimi hakkında bir teklifte bulunmuştur. Teklifte Evkâf Nezâretinin lüzumsuzluğuna ve israfa işaret edilmekteydi. Buna karşılık Tokat Mebusu İsmail Paşa söz alarak takrirdeki müfettişlik hususuna değinmiştir.¹²¹

Evkâf Nezâretinin gerek teşkilatının gerekse muamelatının ıslahına yönelik çabaların, yani en azından Meşrutiyetle İsmail Sıdkı'nın açtığı yolun devamını Hamadezade Halil Hamdi Paşa getirmiştir.¹²² Paşa'nın evkâf nazırlığı görevi vakıflar açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira İsmail Sıdkı'nın ana esasını çizdiği, Halil Hamdi Paşa'nın da layihasında belirttiği hususların değiştirilmesine yönelik fiili çalışma sahası Paşa'nın kontrolünde idi. Nitekim layihasından yansıyan ifadeler faaliyetlerine de yansımış, Paşa Evkâf Nezâretinde Meşrutiyet sonrası reformların yürütücüsü olmuştur. Onun bu faaliyetleri Meclis-i Mebusanda sık sık eleştirilere uğrasa da neticede başarısı takdir edilmiştir.

Paşa'nın layihasını Sadarete sunduğu Mayıs 1909 tarihinden birkaç ay sonra evkâf bütçesi hakkında yaptığı konuşma, icraatları hakkında ciddi fikirler içermekte, kendisinin bu sürece bakışı hakkında önemli izler

¹¹⁸ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 38, 8 Mart 1909 (23 Şubat 1324), s. 165-166.

¹¹⁹ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 39, 10 Mart 1909 (25 Şubat 1324), s. 228.

¹²⁰ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 39, 10 Mart 1909 (25 Şubat 1324), s. 231-232.

¹²¹ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt II, İnikad 41, 15 Mart 1909 (2 Mart 1325), s. 299.

¹²² Nazif Öztürk, Halil Hamdi Paşa'nın fikirlerinin değerli olduğunu belirtmekle birlikte eskiye dönük ve İslam hukukuna daha yakın olması sebebiyle İttihatçılar ve çevresindekilere uymadığını, İsmail Sıdkı'nın görüşlerinin ise ciddi bir yankı uyandırdığını söylemektedir. Öztürk, *Menşei...*, s. 63-64.

bulundurmaktadır. Nitekim Paşa, 11 Ağustos 1909 tarihli bütçe müzakerelerinde evkâfın perişan hâline bir kez daha vurgu yapmıştır.

Önce bulunduğu vaziyet üzerinde duran Paşa, Mekke ve Medine'deki kutsal mekânların dahi harap hâlde olduğunu ve Kudüs'teki dinî mekânların benzer şekilde yıkılacak düzeye geldiğini belirtmiştir. Yine vakıflar bahse konu olduğunda ilk olarak medreselerin akla geldiğini ancak onların da durumunun üzüntü verici bir durumda bulunduğunu ifade etmektedir.

Kendisinin Mısır Evkâf Nazırı bulunduğu sırada evkâf nazırlığı teklifi geldiğinde evkâfın ihyasının vatan için ne derece mühim olduğunu bilerek memnuniyetle görevi kabul ettiğini belirten Paşa, göreve başladığında evkâf işlerinin durumunun tasvir ve tasavvur olamayacak kadar karmakarışık, dağınık ve düzensiz olduğunu üzüntüyle gördüğünü dile getirmektedir.

Nitekim bu kısa sürede gördüklerini ve ıslahına dair görüşlerini layihasında belirttiğini hatırlatan Paşa, buna göre işe giriştiğini ve Mısır'da¹²³ semeresini veren usullerin tecrübesiyle buradaki teşkilatta uygulamasına başladığını da ilave etmektedir.¹²⁴

Hamadezade Halil Hamdi Paşa, konuşmasında, layihasında olduğu gibi devletin en ciddi problemlerinin hesapsızlık, irtikâp ve tasarruf usullerine uyulmaması olduğunu belirtmiştir. Özellikle tasarruf hususunda bilgiler veren Halil Hamdi Paşa, muhasebe ve masraf komisyonu ismiyle 219 mevcutlu iki komisyon olduğunu, bunun 49 mevcutlu bir komisyona dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Bu tasarruf düşüncesi çerçevesinde birer başkan, 24'er âzâ ve 23 kâtipten oluşan *Meclis-i İdare-i Evkâf Heyeti* lağvedilmiştir. *Evamir ve Mektubi Kalemleri* görevlileri 49 kişi iken iki kalemin mevcudu 16'ya indirilmiştir. Mevcudu 52 kişiye varan *Sicil ve Evrak ve Mahzeni Evrak Heyetleri* birleştirilerek mevcudu 24'e düşürülmüştür. 61 kişiden oluşan *Cihât Kaleminin* ismi *Kuyud-ı Kadime-i Vakfiyye* olarak değiştirilmiş, görevlileri 23'e indirilmiştir. Yine *Mahlulat Kalemi* lağvedilerek görevlileri 17 kişiden mürekkep yeni kurulan *Emlak-ı Vakfiyye Kalemine* verilmiştir. Ayrıca *Hukuk Müşavirliğinde* 28 memur görevli iken *Umur-ı Hukukîye Müdüriyeti* unvanı altında tesis edilen yeni teşkilatta 14 memur istihdam edilmiştir.

¹²³ “Evkâf bürokratları çalışmalarında ilginç bir şekilde Mısır'daki evkâf idaresinin teşkilat planlarının göz önünde bulundurmuş ve departman yapılanmalarını kesin kaideler altına almıştır”. Tural, *a.g.m.*, s. 209.

¹²⁴ *MMZC*, Devre 1, İctima 1, Cilt VI, İnkad 130, 11 Ağustos 1909 (29 Temmuz 1325), s. 318-319.

Bütün bu tasarruf tedbirleri bahsinden sonra esas meselenin az veya çok memur istihdamı olmadığına da değinen Halil Hamdi Paşa, önemli olanın plan ve bütçelere sadık kalmak olduğu üzerinde durmuştur. Belirlenen miktarlar üzerinde daha sonradan tenzilat gibi icraatların kabul edilemeyeceğini belirten Paşa; "...heyet-i muhteremece behemahal tenzil ciheti iltizam edilirse, bu takdirde derece-i ehemmiyeti derkâr olan evkâfın ıslah ve tanzimi emelinden külliyyen vazgeçilmiş demektir" sözleriyle kendi planlamasının dışına çıkılmasının ıslahatın tamamıyla başarısız olması anlamına geldiğini vurgulamıştır. Bu noktada nazırın mesuliyetinin onun tertip ettiği düzenin onaylanması durumunda geçerli olduğuna işaret etmiş, diğer durumlarda bireysel mesuliyetinin bulunmayacağına dikkat çekmiştir.¹²⁵

Netice olarak Hamadezade Halil Hamdi Paşa, Evkâf Nezâretinin baştanbaşa ıslahı noktasında ciddi bir yol açmış ve pek çok hususta başarılı olmuştur. Bununla beraber yılsonunda Sadrazam Hilmi Paşa'nın görevden çekilmesi sonucu Halil Hamdi Paşa'nın görevi de sona ermiştir. Kendisinden sonra yerine Şerif Ali Haydar Bey nazır olarak tayin edilmiştir.¹²⁶ Halil Hamdi Paşa'dan sonra bir yıl içinde üç nazır değişmiştir. Bundan sonra Hayri Efendi'nin Halil Hamdi Paşa kadar aktif olduğu görülmektedir.¹²⁷

Yukarıda bahsedildiği gibi 1908'e kadar vakıfların idaresi karmaşık ve dağınık bir şekilde tıkanma noktasına gelmişti. Meşrutiyet Dönemi'nde evkâfın tümüyle ıslah edilmesinde başarı sağlanamamışsa da, en azından buna yönelik bir girişime önemli bir yol açılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra, vakıf uygulamaları ile birlikte hukukî olarak da değişiklikler yapılmıştır. 429 sayılı kanunla Medeni Kanun çerçevesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu ve Medeni Kanun'un neşrinden sonra vakıflar bir müddet eski mevzuatla idare edilmiştir.¹²⁸ Vakıfların idaresindeki ana çatı bir süre daha devam etmiş esaslı değişiklik 5 Haziran 1935 tarihli 2762 Vakıflar Kanunu ile getirilmiştir.¹²⁹ Cumhuriyet Dönemi'nde mazbut ve mülhak vakıfların tarifleri yapılarak kapsamı genişletilmiş ve müstesna vakıflar kaldırılmıştır. İlaveten vakıf malların tâbî olduğu hükümler

¹²⁵ MMZC, Devre 1, İctima 1, Cilt VI, İnikad 130, 11 Ağustos 1909 (29 Temmuz 1325), s. 320-321.

¹²⁶ Tural, *a.g.m.*, s. 214.

¹²⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 62-63.

¹²⁸ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s. 5-9.

¹²⁹ Fuat Köprülü, Orhan F. Köprülü, *İslam Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 326. ; *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s. 5-9; İşeri, *a.g.m.*, s. 234.

değiştirilerek türlerine göre korunması, satılması ve değiştirilmesi kayıtlandırılmış; Medeni Kanun'a uymayan kiralama şekli tasfiyeye tâbî tutulmuştur. Ayrıca vakfiyelerin vakıf kayıtları kütüğüne tescili konusunda yeni esaslar getirilmiştir.¹³⁰

Değerlendirme

Hem toplumun hem de devletin faydasına hizmet eden vakıflar geçmişten günümüze sosyal, kültürel ve ekonomik katkıları ile önemli yapılar olmuşlardır. Bu yapıların yatırım, hayır ve dayanışma bağlamında en etkili müesseselerden biri olduğu Osmanlı Devleti'nde, değişimin, dönüşümün getirdiği birtakım uyumsuzluk ve kurumsal yıpranmalar vakıfları doğrudan etkilemişti. Netice itibarıyla Devletin yaşadığı bütüncül değişim veya zaman zaman da yönetim zafiyetleri dolayısıyla klasik usullerin dışına çıkılmış, değişime entegre edilememesinden dolayı vakıflar büsbütün bozulmuştur. Bu durumun vakıfların kadim usullerinin değişmesinden kaynaklandığı görüşü de konuyu farklı bir açıdan ele almakta ise de bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Tarif edilen çerçevede Meşrutiyet'in ikinci defa ilanına kadar gelen süreç vakıfların yeniden organizasyonunu zorunlu kılmıştı. Bu zorunluluk, tümüyle yenileme, dönüştürme, ıslah edilme gibi başlıklarla ele alınmıştır. Devleti kurtarmanın ana hedef olduğu ancak yöntemler bağlamında farklı fikirlerin bulunduğu Osmanlı Devleti'nde vakıfların ıslahı noktasında da bir birlik yoktu. XIX. Yüzyılın ilk yarısında kurulan Evkâf Nezâreti bile kısa sürede reform yapılması gereken merkezlerin başında geliyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile önemli bir kapı açılmış ve düşüncelerin fiile çıkarılmasına yönelik bazı çalışmalar gündeme gelmişti. Bu çalışmaların ilk adımını atan İsmail Sıdkı olmuştur. 20 yıllık tecrübesini bir risale ile özetleyen ve önerilerini sunan İsmail Sıdkı'nın dikkat çektiği hususlar vakıfların yönetiminin ne surette olacağı, daire ve şubelerin nasıl düzenleneceği, yolsuzlukların önlenmesi için neler yapılabileceği idi. Bununla beraber dikkat çektiği önemli bir nokta bütüncül bir ıslahat yapılması gerekliliği idi. Değindiği bir diğer husus muameleatın düzeltilmesiydi. Özellikle bürokratik sıkıntılara dikkat çeken İsmail Sıdkı, kötü idare ile birlikte merkezîyet usulünün ağır baskısıyla ahalide şahsî teşebbüsün yok olma noktasında bulunduğu işaret etmekte, belirlenen ıslahatların yapılması durumunda sekiz temel maddenin gerçekleşeceğini düşünmekteydi. Bunlar vakıfların imar ve intizamının gerçekleşeceği, ahalinin bu işle doğrudan doğruya alakadar olmasıyla hem şahsî teşebbüse

¹³⁰ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s. 5-9.

alışacakları hem de vakıflara ciddi bir gelir temin edecekleri, merkez ve vilayetlerde daha az memur istihdam edileceği, muamelelerin sadeleştirilmesiyle merkez yönetiminin yükünün azaltılacağı, vakıf görevlilerinin maaşlarının düzeltilebileceği, hükümetin uhdesine aldığı işleri ilgililere bırakarak hem yükünü hafifletmiş hem de vaktini diğer önemli işlere ayırmış olacağı idi. Ayrıca idarenin doğru şekilde yeniden tesisi yanında uygulanan karışık usullerin sürdürüğü, ıslahatların hukukî süreçle desteklenmesi gerektiği kanaatindeydi.

Tecrübeli bir bürokrat olarak görüşlerini ifade eden İsmail Sıdkı'nın açtığı yolda en önemli dönemlerden biri de Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın Evkâf Nazırı olmasıdır. Kendisi Mısır'daki tecrübeleriyle Osmanlı Devleti'nin tümünde başta nezâret olmak üzere, evkâfın tamamının üç yılda ve ancak tüm planlamalara uyulması şartıyla gerçekleşeceğini düşünüyordu. Onun faaliyetlerinin bir bölümünün dökümü, bir bölümünün de tasavvuru olan layihası ise vakıfların yeniden düzenlenmesinde bir anahtar teşkil etmekteydi. Onun teşhis ve tedbirleri kısaca; kayıtların düzgün tutulması, hukukî düzenlemelerin yapılması, her türlü muamelede keyfiliğin ve ihmalin yerine kurumsallığın ve uzmanlığın getirilmesi, suiistimallerin önlenmesi gibi ana başlıklara dayanıyordu.

Kuşkusuz İsmail Sıdkı ve Halil Hamdi Paşa'nın başlattığı ve çerçevesini çizdiği bu süreç başarı veya başarısızlıkları ile önemli bir yol açmıştır. Her ikisinin de işin içerisinden gelmesi ve birisinin alt kademelerden başlayarak işleyişe ciddi derecede hâkim olması, diğerinin evkâf yönetimi bakımından profesyonel denilebilecek derecede bir birikime sahip bulunması eserlerin değerini arttırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Hamadezade Halil Hamdi Paşa, *Evkâf Nazırı Hamadezade Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha Suretidir*, Selanik Matbaası, İstanbul 1325 (1909).
- İsmail Sıdkı, *Hatırat*, Selanik Matbaası, İstanbul 1324 (1908).
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1996.
- Berki, Ali Himmet “İslam’da Vakıf, Sahih ve Gayri Sahih Nevileri II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, Ankara 1958-1959.
- _____, “Müstağn-En’Anh Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 1968.
- _____, *Vakıflar*, Cihan Kitaphanesi, Ankara 1940.
- _____, “Vakıflarda Şartlara Riayet Meselesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 1968.
- Berki, Şakir “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 9, Ankara 1971.
- _____, “Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1962.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1973.
- Çataltepe, Sipahi, *İslam Türk Medeniyetinde Vakıflar*, Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- _____, “1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer’iye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 20, Ankara 1988.
- _____, “Osmanlı Dönemi Sivas Vakıfları’nın İdarî Organizasyonu ve Problemleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1936.
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, XLII, Ankara 2012.
- Güneri, Hasan, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976.
- Hacısalihoglu, Neriman Ersoy, “Bulgaristan’da “Müstesna Vakıflar” Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46, 2007, İstanbul 2009.

İbnülemin Mahmut Kemal, Hüseyin Hüsamettin, *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzârın Teracüm-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslamîye Matbaası, İstanbul 1335.

İpşirli, Mehmet “Avarız Vakfı”, *TDVİA*, IV, İstanbul 1991.

_____, “Hikr”, *TDVİA*, XVIII, İstanbul 1998.

İşeri, Ahmet, “Vakıflar (Medeni Kanun’dan Önceki ve Sonraki Vakıf Nev’ileri ve Hukukî Mahiyetleri)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI/1-4, Ankara 1964.

Kahraman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınevi, İstanbul 2003.

Kozak, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniv. Yay., Adapazarı 1994.

Köç, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ümerâ Vakıfları ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Köprülü, Bülent “Evvvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri ve İcareteynli Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul 1951.

_____, “Tarihte Vakıflar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3-4, Ankara 1951.

Köprülü, Fuat; Köprülü, Orhan F., *İslam Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Kuran, Ercüment “Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi”, *I. Vakıf Şurası (3-5 Aralık 1985)*, Vakıflar Genel Müd. Yayınları, Ankara 1986.

Kurt, İsmail, “Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları”, *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Editör: Abdülkadir Özcan, İslamî İlimler Araştırma Vakfı - Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ (MMZC),

Devre 1, İctima 1, I, İnikad 17, 23 Ocak 1909 (10 Kanunısani 1324).

Devre 1, İctima 1, III, İnikad 37, 3 Mart 1909 (18 Şubat 1324).

Devre 1, İctima 1, II, İnikad 38, 8 Mart 1909 (23 Şubat 1324).

Devre 1, İctima 1, II, İnikad 39, 10 Mart 1909 (25 Şubat 1324).

Devre 1, İctima 1, II, İnikad 41, 15 Mart 1909 (2 Mart 1325).

Devre 1, İctima 1, II, İnikad 41, 15 Mart 1909 (2 Mart 1325).

- Devre 1, İctima 1, II, İnikad 42, 17 Mart 1909 (4 Mart 1325).
- Devre 1, İctima 1, VI, İnikad 130, 11 Ağustos 1909 (29 Temmuz 1325).
- Orbay, Kayhan, “Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 39, Ankara 2013.
- Özcan, Tahsin “Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005.
- Öztürk, Nazif, “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 23, Ankara 1994.
- _____, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1983.
- _____, “Mukâtaalı Vakıflar”, *TDVİA*, XXXI, İstanbul 2006.
- Nazif Öztürk, “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”, *İslamî Araştırmalar*, VIII/1, Ankara 1995.
- _____, “Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler”, *I. Vakıf Şurası (3-5 Aralık 1985)*, Vakıflar Genel Müd. Yayınları, Ankara 1986.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II-III, İstanbul 1983.
- Sıdkı, *Gedikler*, Tanin Matbaası, İstanbul 1325 (1909).
- Şeker, Mehmet, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İzmir 1993.
- Tural, Erkan “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nde Bürokratik Reform”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 31, Ankara 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”, *Bellekten*, Sayı 5, Ankara 1941.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.

